

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «Фінанси»

для студентів ОС «бакалавр» денної і заочної форм навчання

**Тернопіль
2022**

Укладачі:

Т. О. Кізима, доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів ім. С. І. Юрія

С.Л. Коваль, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів ім. С. І. Юрія

Розглянуто і рекомендовано до друку кафедрою фінансів ім. С. І. Юрія Західноукраїнського національного університету (протокол № 1 від 29 серпня 2022 р.).

Опорний конспект лекцій з дисципліни «Фінанси» для студентів ОС «бакалавр» денної і заочної форм навчання. Тернопіль: ЗУНУ, 2022. 80 с.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ

Фінанси є історично сформованою, складною та багатогранною економічною категорією. Термін “фінанси” походить від латинського “finis”, тобто кінець, закінчення, фініш. Воно вказувало на закінчення платежу, кінцевий розрахунок. У подальшому від терміну “finis” відокремилось слово “financia”, що означало готівку, дохід, грошовий платіж. Уперше на практиці його почали застосувати в Італії ще у 13 столітті, а саме у Венеції, Генуї, Флоренції, де на той час були добре розвинені торгівля та грошові розрахунки.

Як історична категорія, фінанси виникли одночасно з виникненням держави та розвитком товарно-грошових відносин. Саме для утримання державного апарату і використовувалися податки як важіль вилучення частини доходу або майна.

На ранніх етапах розвитку держави не існувало розмежування між ресурсами держави і ресурсами її глави: монархи розпоряджалися коштами країни як своєю власністю. І лише з виділенням державної казни та повним її відокремленням від власності монарха (16-17 століття) виникли поняття державних фінансів, державного бюджету, державного кредиту.

З розвитком капіталізму різко зросли видатки на міжнародне співробітництво, оборону, захист навколишнього середовища, соціальну сферу, що спричинило зростання кількості та різновидів податків.

В умовах командно-адміністративної системи фінанси асоціювалися із загальнодержавними фінансами (не було приватної, колективної).

З утвердженням ринкових відносин, коли з'явилися різні форми власності (індивідуальна, приватна, колективна, комунальна, акціонерна тощо), фінансові відносини значно урізноманітнилися і ускладнилися.

Вперше в науковий обіг поняття «фінанси» було введено Жаном Боденом у праці «Шість книг про республіку» у 1577 році, де автор метафорично порівнював фінанси із кровоносною системою (нервами) держави.

Німецький учений Шарль Бланкарт: «Фінанси – це економічний аналіз державної діяльності».

Американський професор Карл Шоуп: «Наука державних фінансів описує й аналізує функціонування державних фінансів з боку грошових асигнувань, соціальних виплат і методів фінансування цих потреб за допомогою податків, позик, іноземної допомоги та емісії грошей».

Французький учений Поль Марі Годме: «Державні фінанси – це суспільне багатство у формі грошей і кредиту, яке знаходиться у розпорядженні органів держави».

Професор із Великої Британії Хьюго Дальтон: «Державні фінанси – це наука, яка знаходиться на стику економіки з політикою, вивчаючи доходи і видатки державних органів влади та їх взаємну відповідність. Відповідність не обов'язково зводиться до рівності, а до такого арифметичного співвідношення, яке за даних умов є найбільш прийнятним».

У підручнику «Фінанси» Зві Боді та лауреат Нобелівської премії Роберт Мертон підкреслюють, що: «Фінанси – це наукова дисципліна, яка вивчає питання розподілу недостатніх грошових коштів у часі та в умовах невизначеності».

Американці Е. Нікбахт і А. Гропеллі: «Фінанси – це застосування різноманітних економічних прийомів та методів для досягнення максимального достатку фірми або загальної вартості капіталу, вкладеного у справу».

Українські учені трактують фінанси *за сутністю* як сукупність економічних (грошових, розподільних, суспільних) відносин, пов'язаних із розподілом або перерозподілом ВВП (в окремих випадках – національного багатства) з метою формування відповідних фондів грошових коштів і їх використання на певні цілі.

Сутності притаманні такі матеріальні субстанції як явище, зміст і форма.

Фінанси як *явище* відображають зовнішні (вхідні і вихідні) та внутрішні грошові потоки. Важливою умовою успішної фінансової діяльності будь-якого суб'єкта є синхронізація, тобто узгодженість у часі вхідних і вихідних грошових потоків, що забезпечує його платоспроможність.

За *змістом* фінанси відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів – формування і використання фондів грошових коштів.

За *формою* фінанси – це доходи (надходження) і витрати (видатки).

Об'єктивна необхідність фінансів насамперед обумовлена: наявністю товарно-грошових відносин (фінанси не можуть існувати без грошей); наявністю держави і необхідністю виконання своїх функцій (для чого їй і потрібні фінансові ресурси).

Вітчизняна теорія фінансів традиційно базується на єдиному комплексному підході до трактування сутності фінансів. При цьому увага акцентується на таких характерних ознаках фінансів, як:

- фінанси — *грошова категорія*, адже вони завжди мають грошову форму вираження. Реальний рух грошей є обов'язковою умовою виникнення та існування фінансів, проте не всі грошові відносини можна вважати фінансовими, хоча всі фінансові відносини є грошовими. Грошові відносини за своїм змістом і складом значно ширші фінансових. Наприклад, купівля товарів у торговельній мережі не є фінансовою операцією;

- фінанси — *розподільна категорія*, оскільки саме за допомогою фінансів здійснюється розподіл та перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту. Тобто за допомогою фінансів відбувається виокремлення у складі виручки від реалізації коштів для відшкодування матеріальних витрат, фонду оплати праці, амортизаційних відрахувань тощо. Через податки у розпорядження держави вилучається частина доходів суб'єктів господарювання і населення;

- фінанси — *ресурсоутворююча категорія*, тому що фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням та використанням фінансових ресурсів, тобто грошових коштів, які утворюються в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту.

Переважає більшість вітчизняних вчених і практиків визнають, що фінансам притаманні дві основні функції: розподільча і контрольна.

Розподільча функція є головною і проявляється в процесі розподілу валового внутрішнього продукту у вигляді утворення фондів грошових коштів та використання їх за цільовим призначенням.

Об'єктами розподілу виступають:

1/ валовий внутрішній продукт, тобто вартість вироблених в суспільстві благ (як матеріальних, так і нематеріальних) за певний період часу (як правило, за рік);

2/ національне багатство, тобто сукупність створених та нагромаджених благ, якими володіє суспільство, а також природні ресурси, залучені в економічний оборот. Національне багатство залучається у розподільчі процеси лише у виняткових випадках (війни, катастрофи, стихійні лиха тощо);

3/ зовнішні надходження (зовнішні позики, іноземні інвестиції, допомога).

Суб'єктами фінансових відносин виступають:

- держава;

- юридичні особи (суб'єкти господарювання усіх форм власності);

- домогосподарства і фізичні особи;

- міжнародні фінансові організації та інші держави (які надають зовнішні позики).

Оскільки об'єкт фінансових відносин – один (ВВП), а суб'єктів – багато, то фінансовим відносинам властивий доволі суперечливий характер, адже кожен суб'єкт прагне отримати від розподілу якомога більше вигід, проте зробити це можна лише за рахунок інших суб'єктів, які мають такі ж інтереси. Тому існує необхідність збалансування інтересів усіх суб'єктів, якого можна досягти шляхом встановлення оптимальних пропорцій розподілу ВВП.

У процесі дії розподільчої функції фінансів розрізняють первинний розподіл і перерозподіл (або вторинний розподіл). *Первинний розподіл* – розподіл первинних доходів (валового

внутрішнього продукту, виручки підприємств, доходів домогосподарств); *перерозподіл (вторинний розподіл)* полягає у перерозподілі уже розподілених раніше доходів (сплата податків у бюджет, сплата % за кредит тощо).

Оскільки всі ресурси вичерпні, кількісно обмежені, а отже, дефіцитні (що повною мірою стосується і фінансових ресурсів), тому нагальною є потреба контролювати їхній рух, грошові та фінансові потоки за всіма видами діяльності і на різних рівнях національної та світової фінансової системи. Реалізація контрольної функції фінансів має забезпечити раціональне, цільове та ефективне використання фінансових ресурсів, ефективне управління грошовими та фінансовими потоками, забезпечуючи синхронізацію у часі вхідних та вихідних грошових потоків.

Контрольна функція фінансів зумовлюється об'єктивно притаманною їм здатністю кількісно відображати рух фінансових потоків і забезпечувати контроль за дотриманням пропорцій в розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу, і використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання. Необхідність фінансового контролю випливає з того, що фінансові відносини мають суперечливий характер, оскільки кожен суб'єкт прагне отримати якомога більше від такого розподілу. Саме для того, щоб окремі суб'єкти в процесі розподілу і перерозподілу не привласнювали неналежну їм частку, і необхідний фінансовий контроль.

Контрольна функція фінансів на практиці реалізується в діяльності осіб, що проводять фінансовий контроль. В Україні до органів, що здійснюють фінансовий контроль, належать: Міністерство фінансів України, Державна казначейська служба України, Державна аудиторська служба України, Державна податкова служба України, Державна митна служба України, Пенсійний фонд України, Рахункова палата.

Дія контрольної функції базується на інформації, джерелом якої є фінансова звітність, тобто така бухгалтерська звітність, яка містить дані про фінансове становище, результати діяльності та рух грошових коштів. До фінансової інформації ставляться такі вимоги: вона повинна бути повною, достовірною, своєчасною.

Фінанси перебувають в тісному взаємозв'язку з такими категоріями розподільчого характеру як гроші, ціна, заробітна плата, кредит.

Фінанси і гроші.

Аналіз категорій “фінанси” і “гроші” свідчить про їхню особливу систему зв'язків, яка часто приводить до їх ототожнення. Фінанси нерідко (особливо на побутовому рівні) визначають як певну суму грошей, яка знаходиться в розпорядженні юридичної чи фізичної особи.

Звичайно, що певна доля істини тут є. Справа в тому, що фінанси, як правило, завжди мають грошове вираження. Проте певна сума грошей - це ще не фінанси. Можна мати гроші і, водночас, не мати ніякого відношення до фінансів. І навпаки, при відсутності грошей, лише володіючи майном, майновими правами, правами інтелектуальної власності, оцінивши їхню вартість, можна здійснювати інвестування, виступати співзасновником фірми, тобто мати відношення до фінансово-господарської діяльності фірми.

Крім того, фінанси відрізняються від грошей і за функціями, які вони виконують.

Проте існує діалектичний взаємозв'язок між фінансами і грошима. Тому часто вживають термін “фінансово-грошові відносини”. Це має під собою певний ґрунт, тому що не можливо досягти покращення фінансового становища в державі, не налагодивши нормальний грошовий обіг. І навпаки, якщо держава не здійснює свої витрати у відповідності до наявних доходів, це призводить до розладу грошового обігу.

Фінанси і ціни.

І ціна, і фінанси беруть участь у розподілі валового внутрішнього продукту.

Ціна є грошовим виразом вартості будь-якого товару. Вона виступає вихідним ступенем розподілу вартості валового внутрішнього продукту та створює умови для подальшого його перерозподілу.

Держава, використовуючи різноманітні фінансові важелі, впливає на рівень цін. Наприклад, у випадках нееквівалентного обміну одразу ж включаються відповідні фінансові важелі. Скажімо, якщо вартість товару більша за його ціну, то з'являється такий важіль як допомога держави: дотації, субсидії, субвенції (наприклад, вугільній промисловості, електротранспорту, комунальному господарству, сільському господарству); якщо ж вартість товару менша за його ціну, то держава залучає такий важіль як податки (акцизний збір).

До того ж, введення нових податків або зміна ставок існуючих може призвести до зменшення чи збільшення абсолютної величини ціни. А через такі фінансові важелі як норми амортизації, відрахування в державні цільові фонди держава може змінювати структуру ціни. З іншого боку, при реалізації товару ціна визначається на основі попиту та пропозиції. Тому на ринку інколи трапляються різкі коливання загального рівня цін, які можуть суттєво вплинути на стан фінансової сфери та фінансової безпеки держави.

Фінанси і заробітна плата.

Взаємозв'язок фінансів і заробітної плати проявляється у тому, що держава регулює величину заробітної плати за допомогою фінансових важелів, зокрема, податків, створюючи загальнодержавні фонди фінансових ресурсів. Одночасно держава за допомогою цих же фондів може стимулювати розвиток окремих видів діяльності, виділяючи дотації, субсидії, субвенції.

Відмінності:

- фінанси розподіляють валовий внутрішній продукт, а заробітна плата - категорія, яка стосується лише частини валового внутрішнього продукту, а саме фонду оплати праці;
- заробітна плата пов'язана лише з одним фактором виробництва - робочою силою, а фінанси впливають на використання всіх факторів виробництва (предмети праці, знаряддя праці тощо).

Фінанси і кредит.

Спільним для обох цих категорій є те, що вони використовуються в кругообігу коштів і сприяють підвищенню ефективності виробництва.

При нестачі фінансових ресурсів підприємство залучає кредитні ресурси, а при надлишку фінансових ресурсів – підприємство може тимчасово вільні кошти надавати в кредит іншій установі (банку, підприємству).

Відмінності між фінансами і кредитом полягають в тому, що фінансам притаманний односторонній рух вартості, а кредиту – двосторонній рух вартості. До того ж, за допомогою фінансів розподіляється валовий внутрішній продукт, а кредит діє лише на стадії перерозподілу, причому перерозподіляються лише тимчасово вільні ресурси.

Фінансам і кредиту притаманні різні методи направлення коштів:

фінансам - фінансування (надання коштів на безповоротній основі);

кредиту - кредитування (надання коштів на принципах платності, строковості, поверненості і забезпеченості).

ТЕМА 2. ФІНАНСОВА СИСТЕМА

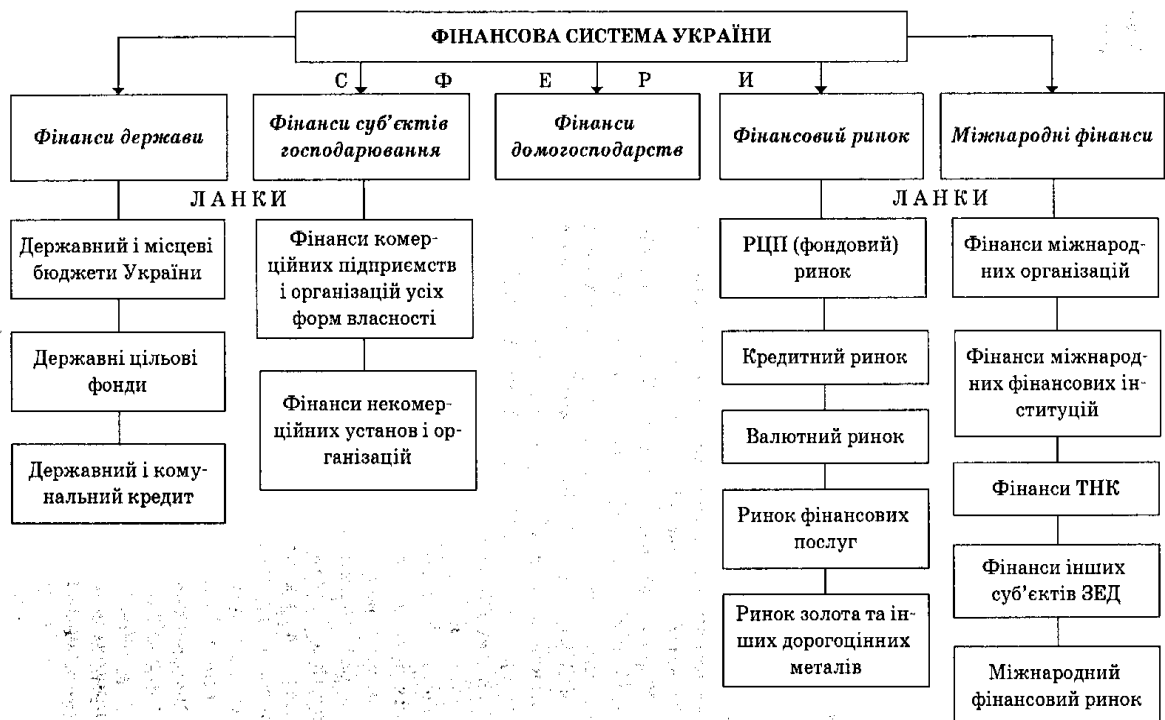
Фінансова система - це сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних між собою сфер фінансових відносин, яким притаманні централізовані або децентралізовані фонди грошових коштів, є відповідний апарат управління та правове забезпечення.

Структура фінансової системи надзвичайно динамічна і не може розглядатися лише в статичному вигляді. Відтак у процесі економічного розвитку вона може доповнюватись новими сферами чи ланками або ж деякі її ланки навпаки можуть зчезати.

Фінансову систему можна розглядати з двох позицій: за внутрішньою будовою та організаційною структурою.

За внутрішньою будовою фінансова система – це сукупність відносно відособлених, але водночас і тісно пов'язаних між собою сфер і ланок фінансових відносин.

Вихідною (первинною) ланкою фінансової системи є фінанси комерційних підприємств, а центральною ланкою – зведений бюджет.

Особливістю фінансів комерційних підприємств є те, що вони працюють на засадах комерційного розрахунку, який передбачає отримання прибутку, відшкодування за рахунок власних коштів всіх затрат по основній діяльності, а також по її розширенню і розвитку. Такі підприємства працюють, головним чином, у сфері матеріального виробництва. Але в сучасних умовах і в соціальній сфері (сфері нематеріального виробництва) окремі організації будують

свою діяльність на засадах комерційного розрахунку (лікувальні, видавничі, навчальні заклади тощо). Комерційні підприємства є основними платниками податків до бюджету, а також єдиного соціального внеску до державних цільових фондів.

Некомерційні установи і організації функціонують на принципово інших засадах, ніж комерційні підприємства. До некомерційних належать установи і організації, які надають послуги або виконують роботи безкоштовно чи за символічну плату, яка, як правило, не відшкодовує їхніх затрат. Це - лікарні, школи, дитсадки, музеї, бібліотеки, театри тощо. Особливістю фінансів некомерційних установ і організацій є те, що у них не виробляється матеріальний продукт, а лише виконуються певні роботи і надаються певні послуги. Тобто, метою діяльності таких установ не є отримання прибутку і, таким чином, платежі в бюджет у них є дуже незначними або взагалі відсутні. Головним джерелом фінансування видатків таких установ є бюджетні кошти, тому ці установи називають бюджетними.

Добровільні громадські формування (громадські організації, добродійні фонди, політичні партії тощо) об'єднують громадян на основі єдності інтересів та уподобань для спільної реалізації своїх прав і свобод. Незалежно від назви, яку отримує таке формування (рух, конгрес, фонд, спілка), всі вони поділяються на дві великі групи: політичні партії і громадські організації. Для фінансів громадських організацій і добродійних фондів характерною є відсутність комерційної діяльності (а отже і доходів від такої діяльності) та відсутність державного фінансування. Головним джерелом доходів таких організацій є: вступні і членські внески членів громадської організації, добровільні і спонсорські пожертвування. Хоча громадські організації не мають права займатися комерційною діяльністю, вони можуть мати у власності комерційні підприємства, які можуть спрямовувати їм частину отриманого доходу.

Загальнодержавні фінанси є сукупністю фондів фінансових ресурсів загальнодержавного призначення. У сфері загальнодержавних фінансів центральне місце посідають бюджети, сукупність яких утворює бюджетну систему. До неї входять: *Державний бюджет України та місцеві бюджети*. За допомогою бюджетів перерозподіляється близько половини валового внутрішнього продукту України. Головним джерелом доходів бюджетів є податки й інші обов'язкові платежі, а також неподаткові надходження (доходи від приватизації, зовнішні позики та міжнародна фінансова допомога, доходи від конфіскованого майна та вилученої на кордоні контрабанди, сплачені штрафи за порушення фінансово-господарської діяльності тощо). Використовуються бюджетні кошти на фінансування соціальної сфери (освіта і наука, охорона здоров'я, культура і мистецтво, фізична культура і спорт), соціального захисту громадян (підтримка малозабезпечених і соціально вразливих верств населення), оборони, утримання апарату управління (Верховна рада України, Кабінет міністрів України, апарат (офіс) Президента), фінансування природоохоронних заходів, міжнародної діяльності (утримання посольств, представництв за кордоном), створення державних резервів (Резервний фонд КМУ, державний продовольчий резерв).

Державні цільові фонди – це фонди грошових коштів, які формуються у процесі розподілу і перерозподілу ВВП за рахунок сплати фізичними та юридичними особами обов'язкових внесків (єдиного соціального внеску). Державні цільові фонди – це фонди грошових коштів, які мають цільове призначення, знаходяться в розпорядженні центральних та місцевих органів влади і не входять до складу бюджету (Пенсійний фонд України; Фонд соціального страхування України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття).

Державний кредит – це сукупність відносин, у яких держава виступає в ролі позичальника коштів, кредитора і гаранта. Існування державного кредиту обумовлене хронічною нестачею власних фінансових ресурсів і, зокрема, бюджетним дефіцитом. Найпоширенішою формою державного кредиту є державні позики (внутрішні та зовнішні). Існування державного кредиту веде до утворення державного боргу як сукупності зобов'язань держави перед населенням, юридичними особами, іноземними державами і міжнародними організаціями. У видатковій

частині Державного бюджету щорічно передбачаються видатки на обслуговування державного боргу.

Фінанси домогосподарств є засобом створення та використання фінансових ресурсів для задоволення особистих потреб громадян. До доходів домогосподарств належать заробітна плата, пенсія, стипендія, доходи від продажу власного майна, продукції підсобних особистих господарств, доходи від підприємницької діяльності, доходи одержані від здачі в оренду майна, відсотки на депозитні вклади, доходи від інвестицій у цінні папери тощо.

До витрат домогосподарств належать витрати на придбання продуктів харчування, одягу, взуття, предметів домашнього вжитку, побутової техніки тощо, оплату комунальних, освітніх, медичних, культурно-мистецьких, транспортних послуг, послуг зв'язку, на формування заощаджень та резервного фонду тощо.

За *організаційною будовою* фінансова система є сукупністю державних фінансових органів та недержавних фінансових інституцій, які впливають на управління фінансами. До організаційного складу фінансової системи входять:

1) *державні органи управління*: Міністерство фінансів України; Державна казначейська служба України; Державна аудиторська служба України; Державна податкова служба України; Державна митна служба України; Пенсійний фонд України; Фонд соціального страхування України; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття; Рахункова палата;

2) *фінансові інститути*: Національний банк України; комерційні банки; небанківські фінансово-кредитні установи (кредитні спілки, недержавні пенсійні фонди, ломбарди); страхові компанії; міжбанківська валютна біржа; фондові біржі (ПФТС, «Українська біржа», «Перспектива»).

Сучасні тенденції та проблеми розвитку фінансової системи України: розвиток фінансових технологій, цифровізація фінансів, боротьба із фінансовим шахрайством, підвищення рівня фінансової грамотності населення, легалізація криптовалют в Україні, податкова амністія (продовжено з 1 вересня 2022 року до 1 березня 2023 року), легалізація колекторського бізнесу, податкова реформа (10-10-10); боротьба із бідністю (Естер Дюфло, Абхіджит Банерджи і Майкл Кремер отримали Нобелівську премію у 2019 році за експериментальний підхід до боротьби з бідністю у світі) та ін.

ТЕМА 3. ФІНАНSOVA ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

Фінансова політика – сукупність розподільних і перерозподільних заходів, які держава здійснює через фінансову систему, щодо ефективної організації та використання фінансових відносин з метою забезпечення зростання суспільного добробуту.

Фінансову політику можна розглядати і як цілеспрямовану діяльність держави та інших суб'єктів господарювання у сфері формування, розподілу і використання фінансових ресурсів задля досягнення поставлених цілей.

Головна мета фінансової політики полягає у підвищенні рівня суспільного добробуту шляхом оптимального розподілу ВВП між галузями національної економіки, соціальними верствами населення та окремими територіями.

Реалізація ФП завжди пов'язана із знаходженням компромісу між певними потребами і реальними можливостями.

Залежно від характеру заходів і часу, на який вони розраховані, виділяють фінансову стратегію і фінансову тактику.

Фінансова стратегія – основні напрями використання фінансів на тривалу перспективу. Прикладами стратегічних завдань є: розвиток і формування ефективного фінансового ринку, створення сприятливого інвестиційного клімату тощо.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань окремого етапу розвитку країни. Прикладами тактичних завдань є: проведення податкової амністії, надання пільг окремим платникам, формування стабільної національної валюти тощо.

Залежно від рівня економічної системи виділяють:

1. Фінансову політику держави (макрорівень);
  2. Фінансову політику суб'єктів господарювання та домогосподарств (мікрорівень);
  3. Фінансову політику міжнародних фінансових організацій (рівень світового господарства).
- 1. Складовими фінансової політики держави є:*
- бюджетна політика (діяльність органів державної влади і управління стосовно формування і виконання бюджету держави);
  - податкова політика (характеризує діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податкових платежів до бюджету);
  - грошово-кредитна політика (комплекс дій і заходів держави у сфері грошового та кредитного ринків (наприклад, регулювання інфляції та валютного курсу, розширення безготівкових форм розрахунків));
  - митна політика (захист інтересів держави у сфері збільшення чи скорочення імпорту або експорту, який реалізується у формі протекціонізму (захист та стимулювання вітчизняної економіки) і вільної торгівлі (скасування обмежень у сфері зовнішньоекономічної діяльності та сприяння безперешкодній міграції капіталів і робочої сили));
  - боргова політика (система дій та заходів щодо уникнення або врегулювання боргових проблем держави шляхом визначення меж та умов державних запозичень, а також порядку та механізму погашення боргу);
  - інвестиційна політика (створення привабливого інвестиційного середовища для поживлення інвестиційної діяльності й нарощування обсягів інвестицій у національну економіку);
  - фінансова політика у сфері фінансового ринку (регулювання діяльності учасників фінансового ринку та випуску й обігу фінансових активів (валюти, цінних паперів, золота тощо), захист прав інвесторів та контроль за дотримання цих прав).
2. Основні завдання *фінансової політики суб'єктів господарювання* – це забезпечення фінансової стійкості, підтримка платоспроможності, максимізація чистого прибутку, мінімізація ризиків.
  3. *Фінансова політика домогосподарств* – діяльність громадянина чи його сім'ї щодо формування і використання фінансових ресурсів з метою задоволення особистих потреб.
  4. *Фінансова політика у сфері міжнародних фінансів* пов'язана з налагодженням фінансових взаємовідносин держави з міжнародними організаціями і фінансовими інституціями, членство в яких є добровільним. З одного боку, така участь передбачає сплату країною-учасником членських внесків, а з іншого – можливість отримання від міжнародних організацій фінансової допомоги.
- Фінансовий механізм у широкому розумінні — комплекс фінансових методів і важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.
- Фінансовий механізм у вузькому розумінні — сукупність конкретних фінансових методів та важелів впливу на формування і використання фінансових ресурсів різних суб'єктів (держави, підприємств, населення) з метою забезпечення суспільного розвитку.

Рис. 4.1. Склад фінансового механізму

– 3 –

Фінансові методи є способом впливу на фінансово-господарську діяльність. Найбільш поширеними є такі фінансові методи: фінансове планування, оперативне управління, фінансовий контроль, фінансове забезпечення і фінансове регулювання.

Фінансове планування — діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих домогосподарств, суб'єктів господарювання, територіально-адміністративних одиниць та країни в цілому, спрямована на досягнення поставлених цілей і вирішення певних завдань. У процесі фінансового планування кожен суб'єкт оцінює свій фінансовий стан, виявляє резерви збільшення фінансових ресурсів та напрями їх ефективного використання.

Фінансове планування ґрунтується на таких принципах:

- наукової обґрунтованості, згідно з яким розрахунок планових показників має базуватися на основі певних методик з урахуванням передового досвіду, використанням засобів обчислювальної техніки, економіко-математичних методів, які передбачають багатоваріантність розрахунків і вибір найоптимальнішого з них;

- комплексності, який полягає у єдності фінансової політики, єдиній методології фінансових розрахунків;

- безперервності, який передбачає взаємозв'язок перспективних, поточних та оперативних фінансових планів;

- стабільності, що означає незмінність показників фінансових планів;

- оптимальності, який потребує найбільш раціонального використання усіх фінансових ресурсів.

Результатом фінансового планування є розрахунок фінансових показників, які відображають формування, розподіл і використання фінансових ресурсів та втілюються у спеціальному документі — фінансовому плані. Особливість фінансового плану — він складається лише у грошовій формі.

При визначенні фінансових показників використовують такі методи планування:

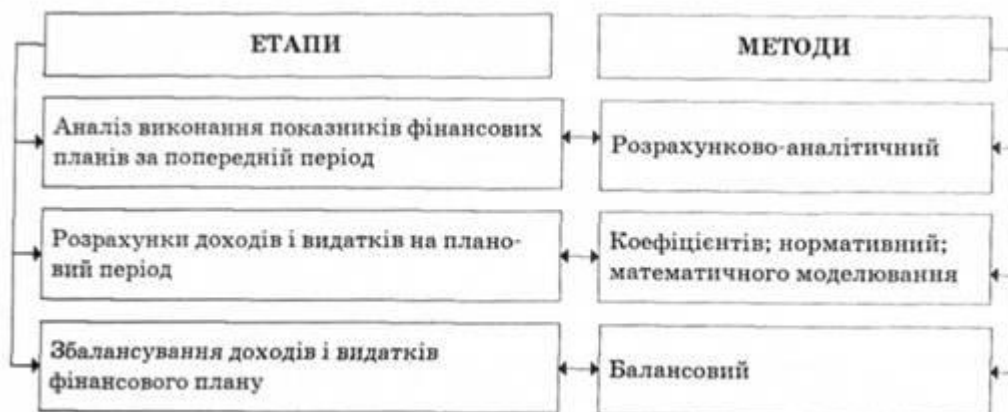

Рис. 4.2. Етапи і методи фінансового планування

При виконанні фінансових планів виникає потреба в *оперативному управлінні* як діяльності, пов'язаній із необхідністю втручання в розподільчі процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Під час складання й виконання фінансових планів, а також по закінченні певних періодів проводиться *фінансовий контроль*, спрямований на перевірку правильності вартісного розподілу валового внутрішнього продукту й доходів господарюючих суб'єктів та цільового витрачання коштів із відповідних фондів, порівняння кінцевих фінансових результатів з плановими та виявлення резервів їх збільшення. Іншими словами, фінансовий контроль — цілеспрямована діяльність відповідних органів щодо забезпечення законності здійснюваних фінансових операцій.

Фінансовий контроль держави спрямований на раціональне використання бюджетних коштів, дотримання фінансової дисципліни в державних господарських структурах, повне та своєчасне виконання фінансових зобов'язань юридичними і фізичними особами перед бюджетом.

На мікрорівні об'єктом фінансового контролю є фінансово-господарська діяльність підприємств, організацій і установ. Суб'єктами — фінансові менеджери, керівники підприємств, засновники, незалежні аудиторські організації тощо.

Фінансовий контроль класифікується за певними ознаками. Залежно від суб'єктів, що здійснюють фінансовий контроль, виділяють такі види:

Рис. 4.3. Класифікація фінансового контролю за певними ознаками

Загальнодержавний фінансовий контроль здійснюють Міністерство фінансів України, Державна податкова служба України, Державна аудиторська служба України, Державна митна служба України та інші структури.

Відомчий фінансовий контроль проводиться підрозділами міністерств і відомств, державних комітетів та інших органів і застосовується тільки до підвідомчих підприємств та організацій. Останніми роками у зв'язку з ліквідацією окремих міністерств, виникненням та розвитком нових форм власності, масштаби відомчого фінансового контролю значно скоротилися.

Громадський фінансовий контроль полягає у виявленні і попередженні різних порушень у фінансовій діяльності підприємств, організацій та установ з ініціативи органів місцевого самоврядування або окремих груп громадян. Його здійснюють: громадські організації (партії, рухи, профспілки, що стежать за виконанням умов трудового договору), засоби масової інформації, окремі фахівці (фізичні особи) на основі добровільності та без жодних матеріальних і фінансових відшкодувань.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль спрямований на перевірку своєчасності зарахування коштів на рахунки в банківських установах, правильності складання і ведення фінансової звітності тощо. Такий вид контролю здійснюють структурні підрозділи підприємств — бухгалтерія, фінансовий відділ, служба фінансового менеджера.

Аудит — незалежний зовнішній фінансовий контроль, що здійснюється на комерційних засадах. Закон визначає аудит як перевірку публічної бухгалтерської звітності, обліку та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству. Аудит здійснюється незалежними особами — аудиторами або аудиторськими фірмами. Аудиторські перевірки можуть проводитися з ініціативи керівництва або власників суб'єкта господарювання. Крім проведення контрольної роботи, аудиторські послуги можуть надаватися у вигляді консультацій з питань організації бухгалтерського обліку та проведення ефективної фінансово-господарської діяльності. Аудиторські фірми — комерційні організації, і тому всі свої послуги надають за плату, розмір якої обумовлюється в договорі між замовником і аудитором.

Залежно від часу проведення виділяють такі форми фінансового контролю.

1. *Попередній фінансовий контроль* проводиться до здійснення фінансової діяльності з метою недопущення незаконних фінансових операцій. Наприклад, бухгалтерія підприємства перед тим, як виписати документи на використання коштів, перевіряє доцільність витрат, їх відповідність потребам згідно з нормами тощо. На макрорівні прикладом такого контролю є процес складання і затвердження бюджетів усіх рівнів.

2. *Поточний фінансовий контроль* застосовують у ході проведення фінансових операцій (наприклад, перерахування податків, здійснення виплат). Здійснюється бухгалтерськими службами підприємств з метою забезпечення режиму економії у використанні ресурсів та мобілізації внутрішніх резервів.

3. *Наступний фінансовий контроль* проводять після закінчення певного періоду (за підсумками місяця, кварталу, року) під час розгляду бухгалтерської і статистичної звітності шляхом аналізу та ревізії. Така форма контролю спрямована на узагальнення підсумків виконання фінансових операцій і розроблення фінансової стратегії на майбутнє.

Методами фінансового контролю є конкретні прийоми проведення фінансового контролю, які поділяють на:

— *натуральні*, коли перевіряється наявність товарно-матеріальних цінностей та їх відповідність документам (інвентаризація, лабораторний аналіз, контрольний замір, контрольний запуск сировини у виробництво, перевірка фактично виконаних робіт тощо);

— *документальні*, коли контроль здійснюється за наявними документами (ревізії, перевірки).

Перевірка — обстеження окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємств або їх підрозділів на основі документації та видаткових документів і визначення можливості виправлення виявлених порушень. Наслідки перевірки оформляються довідкою або доповідною запискою.

Ревізія — метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи чи організації на предмет дотримання законодавства з фінансових питань, достовірності обліку і звітності, а також спосіб документального викриття недостач, витрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань. Ревізії проводять, як правило, державні органи фінансового контролю. За результатами ревізії складається акт, який є підставою для вжиття заходів щодо виправлення порушень, відшкодування збитків тощо. Ревізії бувають: плановими і позаплановими; повними і частковими (залежно від повноти охоплення ревізією фінансово-господарської діяльності підприємства); суцільними, вибірковими і комбінованими (залежно від обсягу аналізованих даних та повноти залучення документів); комплексними і тематичними (залежно від організації проведення); документальними (контроль здійснюється на підставі документів) та фактичними (перевіряється наявність товарно-матеріальних цінностей).

Кожна перевірка і ревізія мають бути ретельно підготовленими. Для цього вивчаються відповідні закони, постанови, інструкції; проводиться ознайомлення з матеріалами попередніх ревізій і перевірок; вивчаються особливості основної діяльності тощо. За результатами підготовчої роботи складається програма ревізії і на її основі розробляється робочий план.

Проведення ревізії здійснюється в такій послідовності: представлення повноважень; проведення організаційних зборів з відповідальними працівниками підприємства; проведення інвентаризації (встановлення відповідності матеріальних цінностей і грошових коштів їх документам); особисте ознайомлення з ревізованим об'єктом; попередній аналіз господарської діяльності; безпосередньо документальна ревізія чи перевірка; систематизація матеріалів ревізії чи перевірки; складання акта чи довідки; реалізація матеріалів ревізії чи перевірки; перевірка усунення виявлених недоліків.

При цьому важливо зазначити, що завдання ревізії та перевірки схожі із завданнями аудиту, а саме: визначення достовірності інформації, що перевіряється, та відповідність чинному законодавству здійснених фінансово-господарських операцій. Водночас між ними є і суттєві відмінності:

— аудиторська діяльність спрямована на захист інтересів клієнтів, а ревізійна діяльність насамперед захищає інтереси держави;

— зв'язки між організацією, що проводить перевірку, і об'єктом контролю при аудиті — горизонтальні і здійснюються на добровільній основі, а при ревізії — вертикальні, тобто здійснюються в порядку адміністративного призначення;

— аудиторські послуги оплачує клієнт або за його згодою орган, який потребує аудиторського висновку; ревізії оплачуються вищестоящим органом або державою;

— і аудитор, і ревізор можуть проводити перевірки вибірковим методом, але за умови виявлення порушень аудитор має право обмежитись вибірковою перевіркою і надати можливість клієнту самому виправити помилки за весь період, а ревізор повинен провести суцільну перевірку за весь період для визначення розміру шкоди і встановлення винних;

— результати аудиторської перевірки відображаються в аудиторському висновку і рекомендаціях для клієнта; за результатами ревізії складається акт, що містить організаційні висновки, обов'язкові вказівки, виконання яких пізніше контролюється;

— аудитори зобов'язані забезпечити конфіденційність отриманої інформації і результатів аудиту; ревізори мають право їх висвітлити перед громадськістю.

Фінансове забезпечення — це метод формування цільових грошових фондів суб'єктів господарювання у достатньому розмірі та їх ефективне використання. Основні елементи фінансового забезпечення суб'єктів господарської діяльності:

— самофінансування (відшкодування витрат на основну діяльність та її розвиток за рахунок власних джерел);

— кредитування (надання коштів на принципах поворотності, платності, строковості і забезпеченості);

— бюджетне фінансування (надання коштів з бюджету на безповоротних засадах);

— оренда (передавання майна у користування на певний строк і за певну плату);

— інвестування (вкладання коштів у певні об'єкти з метою отримання прибутку або соціального ефекту).

Фінансове регулювання — метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів. Фінансове регулювання здійснюється через систему норм і нормативів, лімітів та фінансових резервів..

Основні елементи фінансового регулювання:

— оподаткування (вилучення частини доходів підприємств і населення до бюджету та державних цільових фондів);

— бюджетні трансферти (виділення коштів з бюджету на безоплатних і безповоротних засадах: дотації, субвенції, субсидії).

Фінансові важелі та інструменти — прийоми дії фінансових методів, конкретні форми розподілу і перерозподілу ВВП.

Важіль – це засіб, яким можна надати дії, сприяти розвитку чого-небудь (більш загальне поняття). До *фінансових важелів* належать: доходи, податки та обов'язкові платежі, неподаткові надходження, міжбюджетні трансферти, видатки, фінансові резерви, фінансові стимули, фінансові санкції.

Інструмент – це спосіб для досягнення чогось (більш конкретне поняття). *Фінансовими інструментами* є: ставки податків і обов'язкових платежів, податкові пільги, норми амортизації, норми видатків у бюджетних установах, фінансові нормативи, відсотки за користування кредитом, ставки орендної плати, штрафи, пеня, ліміти, ставки мінімальної заробітної плати, пенсій, стипендій, величина прожиткового мінімуму тощо.

Для зацікавлення суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів використовують *фінансові стимули*:

— заохочувальні фонди підприємств, які утворюються з прибутку і є головним джерелом коштів для матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб та виробничого розвитку;

— бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку економіки (у тому числі дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для держави; використання державного замовлення; бюджетні кредити; фінансування за рахунок державних коштів різного роду державних програм, природоохоронних заходів тощо);

— спеціальні фінансові пільги (повне або часткове звільнення від сплати податків, застосування диференційованих ставок оподаткування, виключення певних сум з оподатковуваних доходів, надання права на проведення прискореної амортизації).

Серед фінансових важелів вагоме місце займають також *фінансові санкції* як особливі форми організації фінансових відносин, що мають посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання за виконання взятих зобов'язань. До фінансових санкцій належать: санкції за порушення податкового законодавства, санкції за нецільове використання бюджетних коштів, зменшення або призупинення бюджетного фінансування, скасування наданих раніше пільг тощо. Найбільш поширеними фінансовими санкціями є штраф і пеня. *Штраф* — це міра матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або діючих правил. Накладається, як правило, у твердій грошовій сумі. *Пеня* застосовується за несвоєчасного виконання грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу.

Для нормального функціонування фінансового механізму необхідним є його відповідне *нормативно-правове забезпечення*, представлене передусім Конституцією України, Бюджетним кодексом України, Податковим кодексом України, Митним кодексом України, Господарським кодексом України, численними законами, а також підзаконними нормативно-правовими актами. Закони приймаються Верховною Радою України, є обов'язковими до виконання і мають вищу юридичну силу стосовно інших нормативних актів. Підзаконні нормативно-правові акти приймаються компетентними державними органами на підставі чинних законів. До таких документів належать: укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів, інструкції, накази міністерств, міжнародні договори, укладені і ратифіковані Верховною Радою України тощо.

Ефективність функціонування фінансового механізму залежить також від якості його *інформаційного забезпечення*. Вичерпна, достовірна, своєчасна і зрозуміла інформація є запорукою прийняття оптимальних фінансових рішень, спрямованих на забезпечення економічного розвитку і соціальних потреб громадян. Інформаційне забезпечення складається з різних видів економічної, фінансової та іншої інформації.

До фінансової інформації належать показники, що характеризують макроекономічний розвиток країни, окремих галузей, кон'юнктуру фінансового ринку, повідомлення про фінансову діяльність контрагентів і конкурентів, фінансова звітність суб'єктів господарювання, показники державного та місцевих бюджетів тощо.

Організаційне забезпечення – це система фінансових органів та інституцій, визначення їх функцій і повноважень з метою досягнення координації дій усіх суб'єктів. Кожен з фінансових органів та інституцій має власну сферу діяльності і несе відповідальність за реалізацію фінансової політики в певному напрямі.

У сучасних умовах реформування економіки України відбувається вдосконалення фінансового механізму. Найважливішими проблемами, які вирішуються при цьому, є такі:

- забезпечення раціональних пропорцій розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту;
- забезпечення необхідних темпів економічного зростання;
- науково обґрунтоване фінансове планування і прогнозування обсягів централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, їх розподілу і використання;
- підвищення результативності фінансового контролю;
- вдосконалення механізму дії фінансових важелів, стимулів і санкцій;
- адекватне нормативно-правове, інформаційне і організаційне забезпечення функціонування усього фінансового механізму.

ТЕМА 4. ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

Етимологія походження терміну «податок»: у Середньовіччі - «gift» (дар); у німецькій мові - «steuer» (підтримка, лепта); у англійській мові - «duty» (обов'язок, борг) або «tax» (фіксована величина, такса); у французькій мові - «impôt» (примусовий платіж); в українській мові - «податок» (подати, віддати на користь держави).

Податки супроводжують всю історію людської цивілізації, беручи свої витoki з найдавніших часів. Історія цивілізації свідчить, що в різні періоди розвитку суспільства вводились різноманітні податки — на землю, майно, доходи, цінні папери, спадщину та дарування, додану вартість, заробітну плату, акцизи, на автомобілі, коней, собак, бджіл, подушні податки і податки на одиноких і малосімейних громадян, податки на бороду, вікна, двері та ін.

Податки завжди були найбільш відомою і зрозумілою фінансовою категорією для широких верств населення. Водночас податки – дуже складна й надзвичайно впливаюча на всі економічні явища та процеси фінансова категорія. Це – обов'язковий елемент економічної

системи держави незалежно від того, яку модель економічного розвитку вона вибирає, які політичні сили перебувають при владі.

Головними передумовами виникнення податків є перехід від натурального господарства до грошового та виникнення держави.

Адам Сміт у своїй праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.) вперше обґрунтував 4 найзагальніші *принципи оподаткування* (або так звані «4 правила Адама Сміта»):

1) принцип пропорційності (всеохопності) оподаткування – «податки мають сплачувати усі громадяни відповідно до своїх доходів»;

2) принцип зручності в оподаткуванні – «будь-який податок має сплачуватися у час і спосіб, найбільш зручний для платника»;

3) принцип визначеності в оподаткуванні – «податок має бути наперед визначеним і не змінюватися довільно»;

4) принцип дешевизни справляння податку – «затрати на справляння податку не повинні бути більшими за сам податок. Тобто, великі витрати на збирання податку роблять сам податок недоцільним».

Микола Тургенєв у книзі «Досвід теорії податків» (1818 р.) багато уваги приділяв ідеї податкової справедливості. Він писав, що «кожен податок є злом, тому що він позбавляє платника частини його власності. Тому уряд повинен брати податків лише стільки, скільки необхідно для задоволення реальних потреб держави, а не стільки, скільки народ може дати».

Шарль де Сімонді вперше обґрунтував застосування в оподаткуванні неоподаткованого мінімуму доходів. Він писав: «Податок ніколи не повинен припадати на ту частину доходів, яка необхідна для існування платника. Горе уряду, який зачепив цю частину: він приносить у жертву не лише людей, а й надію на майбутні багатства».

Ерік Ліндаль розглядав податки як своєрідну плату за отримувані від держави суспільні послуги.

Олівер Холмс: «Податки – плата за цивілізацію» (напис на фасаді Міністерства внутрішніх доходів США).

Найбільшу популярність у фінансовій літературі неокласиків (середина ХХ ст.) отримала податкова концепція А. Лаффера (так звана «Крива А. Лаффера»), який обґрунтував і графічно дослідив залежність між доходами бюджету і податковим навантаженням в державі.

За економічним змістом податки – це фінансові відносини між державою і платниками податків з приводу примусового відчуження частини заново створеної вартості чи майна з метою формування централізованих фондів грошових ресурсів, необхідних для виконання державою її функцій.

Основними характерними особливостями податку в порівнянні з іншими обов'язковими платежами є те, що він: справляється на умовах безповоротності (тобто характеризується одностороннім рухом вартості від юридичних та фізичних осіб до держави), сплачується лише до бюджету, а не до іншого централізованого або децентралізованого фонду (тобто є виключно атрибутом держави і базується на юридичних актах), не має цільового призначення.

Отже, *податки* – це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Плата вноситься за користування природними ресурсами (плата за землю, рентна плата за спеціальне використання лісових або водних ресурсів).

Внески передбачають цільове призначення платежів (єдиний соціальний внесок).

Функції податку – це прояв його сутності, спосіб вираження його властивостей. Виходячи із сутності податку, виокремлюють такі основні функції цієї категорії: фіскальну, розподільну і регулюючу.

Сутність *фіскальної функції* полягає в тому, що з допомогою податків формуються фінансові ресурси держави (fisk – «казна, державна скарбниця»).

Розподільна функція полягає в тому, що за допомогою податків відбувається розподіл і перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту між державою та платниками податків (підприємствами, установами, організаціями та населенням).

Сутність *регулюючої функції* полягає у тому, що через елементи податку (об'єкт (база) оподаткування, ставка податку, податкові пільги тощо) держава регулює вартісні пропорції такого розподілу (тобто регулює процеси виробництва і споживання в суспільстві), стимулюючи або, навпаки, пригнічуючи розвиток тих чи інших видів діяльності.

Інколи науковці виокремлюють стимулюючу функцію податків, однак вона, по суті, є складовою регулюючої функції податків.

Основними елементами податку є:

об'єкт податку (податкова база) – явища чи предмети, внаслідок наявності яких податок сплачується (земля, додана вартість, прибуток підприємств, доходи фізичних осіб). Назва податку майже завжди походить від об'єкта оподаткування (плата за землю, податок на додану вартість, податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб);

суб'єкт податку – будь-яка сторона, що бере участь в організації і справлянні податку, а саме: держава і платники податків. Платника податку слід відрізнити від реального носія податку – особи, на яку податок припадає наприкінці процесів переказання;

одиниця оподаткування (масштаб вимірювання) – одиниця виміру, на основі обчислення якої податок визначається в межах свого об'єкту, який виражений у натуральній формі (1л 100%-го спирту, 1000 штук сигарет, 1 куб. метр деревини);

податковий агент – юридична особа або підприємець (фактично це роботодавці), які зобов'язані нараховувати, утримувати та сплачувати податок на доходи фізичних осіб до бюджету від імені та за рахунок фізичної особи з доходів, що виплачуються такій особі;

ставка податку – законодавчо встановлена величина податку на одиницю оподаткування. Універсальний підхід до запровадження податкових ставок передбачає встановлення єдиної ставки для усіх платників (20% ПДВ, 18% ППП, 18% ПДФО), а диференційований – декількох (прогресивна шкала ставок передбачає зростання ставок податку зі збільшенням величини доходу; регресивна шкала передбачає зменшення ставок навіть при зростанні доходу). За способом побудови ставки поділяють на тверді (встановлюються на одиницю оподаткування, виражену у натуральному обчисленні: 127 грн. за 1л 100%-го спирту, 1089 грн. за 1000 штук сигарет, 171 грн. за 1 куб. метр деревини) і процентні (встановлюються щодо об'єкта оподаткування у грошовому вимірі і показують, яку частку певного об'єкта треба сплатити як податок: 20% від величини доданої вартості, 18% від доходів фізичних осіб, 18% від прибутку підприємства);

податкові пільги – повне або часткове звільнення від сплати податку та зниження загальної норми оподаткування. Усі пільги поділяють на такі групи:

- звільнення від сплати податку окремих осіб або категорій платників (інваліди, учасники бойових дій);
- повне або часткове звільнення податкової бази від оподаткування (віднесення певних витрат на собівартість продукції) і використання неоподаткованого мінімуму доходів громадян (в Україні – податкова соціальна пільга: у 2022 р. – 1240 грн. для доходу до 3470 грн., у той час як прожитковий мінімум для працездатних осіб – 2481 грн., мінімальна зарплата – 6500 грн.);
- зменшення ставки податку.

Податки можна класифікувати за певними ознаками:

- 1) за економічним змістом об'єкта оподаткування:

податки на доходи або прибуток (об'єктом оподаткування є доходи або прибуток, які оподатковуються в процесі їх отримання – ППП, ПДФО);

податки на споживання (сплачуються в процесі споживання конкретних товарів та послуг і їх величина закладається платником-підприємством в ціну товару – ПДВ, акцизний податок, мито);

податки на майно (сплачуються власниками рухомого (транспортні засоби) чи нерухомого (земля, нерухомість) майна або в процесі передачі на нього власності);

2) за формою взаємовідносин між платником і державою:

прямі податки (котрі безпосередньо сплачує платник, який отримує прибуток чи доходи або ж володіє певним майном; обсяги таких податків залежать від величини доходів, прибутку чи характеристик майна – ПДФО, ППП, плата за землю, транспортний податок);

непрямі податки (включаються платником-підприємством в ціну товару і їхній обсяг не залежить від доходів реального носія податку, тобто кінцевого споживача - ПДВ, акцизний податок, мито);

3) за рівнем запровадження, тобто рівнем органу державної влади, який їх запроваджує: *загальнодержавні податки та збори* (встановлюються найвищими органами влади і є обов'язковими для справляння на всій території країни незалежно від того, до якого бюджету вони зараховуються);

місцеві податки та збори (встановлюються місцевими органами влади і їх справляння є обов'язковим лише на певній території);

4) за способом зарахування:

закріплені (податки, які в повному обсязі зараховуються до певного, причому лише одного бюджету – ПДВ: лише до державного бюджету, місцеві податки: лише до місцевих бюджетів);

регульовані (можуть зараховуватися до різних бюджетів, тобто держава розподіляє їх між державним і місцевими бюджетами, регулюючи їхні доходи – ПДФО, ППП).

Податкова система — це сукупність законодавчо встановлених податків і податкових платежів, механізми їх нарахування, сплати та організації контролю за сплатою, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

Не можна ототожнювати поняття «податкова система», з поняттями «система оподаткування» і «система податків і зборів», які є її складовими. Систему оподаткування в Україні складають загальнодержавні і місцеві податки та збори.

До загальнодержавних податків належать:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб + військовий збір;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- екологічний податок;
- рентна плата;
- МИТО.

До місцевих податків і зборів належать:

податок на майно (який включає в себе: транспортний податок, плату за землю і податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки);
 єдиний податок;
 збір за місця для паркування транспортних засобів;
 туристичний збір.

Важливою складовою податкової системи є принципи її побудови, які розробляються на основі загальних принципів оподаткування, вироблених фіскальною теорією і практикою.

Зміст і структура податкової системи визначаються податковою політикою, що є виключним правом держави, яка проводить її самостійно, відповідно до завдань соціально-економічного розвитку. Через основні складові податкової системи – податки, пільги і фінансові санкції, принципи, форми і методи оподаткування, обов'язки і відповідальність — держава ставить єдині вимоги до ведення економічної діяльності в державі.

В економічному аспекті проблема ухилення від сплати податків є проблемою державної ваги, оскільки саме податки забезпечують фінансову основу держави й виступають головним знаряддям реалізації її економічної політики, а їх несплата призводить до тяжких наслідків – бюджетного дефіциту та гальмування економічного розвитку держави.

Податковою теорією і практикою виокремлено чотири види основних причин ухилення від сплати податків:

- *морально-етичні* (відсутність моральної відповідальності за ухилення від оподаткування, несприйняття платниками податків законодавства у сфері оподаткування, могутній власницький інстинкт, який особливо інтенсивно проявляється на рівні особистості);
- *економічні* (висока норма оподаткування в державі, зниження платоспроможності);
- *політичні* (лобіювання інтересів окремих груп платників податків);
- *технічні або організаційно-управлінські* (недостатній рівень юридичної та економічної підготовки працівників контролюючих органів, відсутність достатнього досвіду боротьби з податковими правопорушеннями, складність, суперечливість і нестабільність податкового законодавства).

А основними формами ухилення від оподаткування, які активно використовуються як у зарубіжній, так і вітчизняній практиці, є такі:

- 1) *легальне ухилення* може здійснюватися через:
  - ведення діяльності та реєстрацію фірм в офшорних зонах і податкових гаванях;
  - використання праці інвалідів, які мають пільги в оподаткуванні;

- здійснення добровільних пожертвувань внаслідок їх пільгового режиму оподаткування (раніше діяло обмеження – не більше 4% прибутку минулого звітного періоду; після запровадження воєнного стану – благодійна допомога на користь ЗСУ не оподатковується);

- використання нульової ставки податку (зокрема, податку на додану вартість в Україні);

- використання інших “білих плям” податкового законодавства, які дають можливість платнику легально ухилитися від сплати податків;

II) *нелегальне ухилення* може здійснюватися через:

- недекларування окремих видів діяльності та приховування об’єкта оподаткування;

- заниження обсягу виконаних робіт та наданих послуг;

- завищення витрат на виконання робіт та завищення вартості придбання товарів;

- заниження розрахункових показників фонду оплати праці та чисельності працівників;

- неоприбуткування отриманого виторгу і невідображення у бухгалтерському обліку реалізації;

- подання в податкову інспекцію зведень про фіктивне тимчасове припинення діяльності;

- використання консалтингових та будівельно-ремонтних послуг, реальну вартість яких досить складно перевірити на практиці;

- здійснення фіктивного експорту товарів і послуг, які в Україні оподатковуються за нульовою ставкою ПДВ;

- підробку документів, використання фіктивних фірм;

- підкуп державних посадових осіб;

- інші форми ухилення від сплати податків.

Одним із видів легального ухилення від сплати податків є *офшорний бізнес*. *Офшорні операції* (англ. off-shore – той, що знаходиться на відстані від берега, поза територією країни) – це фінансовий інструмент, який, не порушуючи чинного законодавства, використовується для мінімізації оподаткування і захисту комерційної таємниці. До офшорних належать операції, що здійснюються підприємствами, зареєстрованими на території, яка має статус податкової гавані або офшорного центру.

Податкова гавань – це територія, що залучає іноземний капітал через надання податкових та інших пільг іноземним та місцевим підприємцям. Іноді пільгове оподаткування поширюється лише на окремі види діяльності. Країна, вибрана в якості податкової гавані, повинна строго дотримуватися комерційної і банківської таємниці.

Офшорний центр, на відміну від податкової гавані, надає податкові та інші пільги тільки по фінансових операціях лише з іноземними резидентами в іноземній валюті. Офшорні центри розміщені, в основному, на морських узбережжях і місцях розвинутого міжнародного туризму.

Переваги ведення бізнесу в офшорних зонах: пільгове оподаткування; вільний вивіз прибутку; митний «рай» для іноземних інвесторів; спрощена процедура реєстрації бізнесу; низький поріг статутного капіталу; конфіденційність інформації про власників бізнесу та інвестиції.

За порушення законів з питань оподаткування застосовуються такі види юридичної відповідальності: фінансова; адміністративна та кримінальна.

Види відповідальності платників податків та їх характеристика

Види	Характеристика
Фінансова відповідальність	Різновид юридичної відповідальності особи за вчинення злочину, який реалізується через сплату фінансових санкцій (штрафів або пені)
Адміністративна відповідальність	Різновид юридичної відповідальності особи за вчинення злочину, який реалізується через застосування адміністративних стягнень (попередження, конфіскація, позбавлення спеціального права, громадські роботи, виправні роботи, адміністративний арешт)
Кримінальна відповідальність	Різновид юридичної відповідальності особи за вчинення злочину, який реалізується або фактом засудження (суд постановляє обвинувальний вирок без призначення покарання), або застосуванням замість покарання заходів кримінально-правового характеру (примусові заходи виховного впливу, примусові заходи медичного характеру)

Відповідальність платників податків за видами порушень податкового законодавства України

Фінансова відповідальність	Адміністративна відповідальність	Кримінальна відповідальність
Порушення порядку взяття на облік у контролюючих органах; порушення строку та порядку подання інформації про відкриття або закриття банківських рахунків; неподання або несвоєчасне подання податкової звітності; порушення строків зберігання податкових документів; порушення правил застосування спрощеної системи оподаткування; відчуження майна, яке перебуває у податковій заставі; порушення правил нарахування, утримання та сплати податків	Порушення правил торгівлі алкогольними напоями і тютюновими виробами; порушення порядку ведення податкового обліку; порушення порядку подання декларації про доходи та ведення обліку доходів і витрат; зберігання або транспортування алкогольних напоїв чи тютюнових виробів без марок акцизного збору; порушення порядку порушення законодавства щодо запобігання відмиванню доходів	Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів; фіктивне підприємництво; легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом; ухилення від сплати податків; незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору; фіктивне банкрутство; незаконні дії у разі банкрутства; шахрайство з фінансовими ресурсами

ТЕМА 5. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

Термін «бюджет» походить від старо-нормандського «bougette», що дослівно перекладається як «торба, кишень, шкіряний мішок, гаманець».

У 1784 р. Жак Неккер (тодішній міністр фінансів Франції) представив королю Звіт про фінансовий стан Франції – перший офіційний документ, який містив дані за декілька років про доходи і видатки Франції (це, по суті, і був прообраз першого офіційного бюджету).

В українській історії досить цікавим, колоритним і самобутнім був бюджет (скарб) Запорізької Січі.

Бюджет (скарб) Запорізької Січі (кінець 15 ст. – 1775 р.)

Джерела доходів	Характер доходів
Домени і кошові регалії	Доходи від промислової експлуатації рибальських і мисливських угідь, земель
Військова здобич	Добутий шаблею та веслом козацький «хліб»
Субсидія королівська	Допомога грішми, хлібом, горілкою, військовими припасами з боку Росії
Військовий оклад	Податок на користь січової і паланкової старшини. Стягувався без імунітетів і неоподаткованого мінімуму з усіх козаків, а також некозаків (січового підданства) по 1 карбованцю 50 копійок з душі. Одружені козаки вносили додатковий податок із сім'ї
Мито	За перевіз товарів із сусідніх країн транзитом через запорозькі землі. З горілки бралось натурою
Господарська десятина та медове	Стягувались від хуторів і млинів натурою, від промислів і пасік – грошима
Торгове	Податок акцизного типу з крамарів на ринку
Куфований збір	Від кожної привозної бочки (куфи) спиртних напоїв бралось по 1 кварті (близько 1 л) або її вартість грошима
Податок з шинків	По 2,50-5,00 карбованців в рік сплачували господарі, що тримали шинки
Подимне	Податок з хат по селах, населених не козаками та підданими війська
Мостове	Плата за перевози на Дніпрі і польових річках в межах Запорозьких Вольностей
Інші доходи	Безхазяйне, конфісковане майно, викуп за полонених і засуджених, судові штрафи

Тобто, фінансові ресурси тодішньої Січі формувалися в основному з податків, а також натуральних і особистих повинностей.

Україна тривалий час не мала самостійного бюджету, бо входила до складу Російської імперії, тож її фінансове і господарське життя підпорядковувалося законам цієї імперії.

Перший бюджет незалежної України було складено на 1918 рік. Затверджений він був по доходах у сумі 3,2 млрд. крб., по видатках – 5,3 млрд. крб. із дефіцитом 2,1 млрд. крб., який планувалося покрити випуском білетів Державної скарбниці у сумі 1 млрд. крб., а решту – 1,1 млрд. крб. – майбутніми кредитними операціями.

Сучасна фінансова наука розглядає бюджет з таких основних позицій.

Бюджет як економічна категорія являє собою сукупність грошових відносин між державою, з однієї сторони, та юридичними і фізичними особами, з іншої, з приводу розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту в процесі формування і використання

централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій.

Сутність бюджету як категорії реалізується через розподільну та контрольну функції. *Розподільна функція* дозволяє державі акумулювати грошові кошти та використовувати їх на загальносуспільні потреби. *Контрольна функція* дає змогу оцінити фінансовий стан держави, прослідкувати за рухом фінансових ресурсів, побачити пропорції в розподілі грошових коштів та визначити ефективність їх використання на заплановані цілі.

За матеріальним змістом бюджет є найбільшим за обсягом централізованим фондом грошових коштів країни. Джерелом його формування є валовий внутрішній продукт, а в окремих випадках і національне багатство. Розмір бюджету залежить від: моделі фінансових відносин у суспільстві; економічного розвитку; соціальної ситуації; історичних етапів розвитку; політичної ситуації; національних особливостей. Централізований грошовий фонд перебуває у постійному русі, регламентується законодавчими та нормативно-правовими документами, містить у своєму складі цільові та резервні фонди, управляється органами законодавчої та виконавчої влади.

За формою прояву бюджет є основним фінансовим планом держави. Він складається за формою балансу доходів та видатків і відображає надходження коштів у централізований фонд та їх використання на виконання державою своїх функцій. Тобто бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. Бюджет як фінансовий документ щорічно затверджується Верховною Радою України у формі закону (чи відповідних рішень місцевої влади), і він єдиний серед усіх фінансових планів держави має силу Закону, тобто є обов'язковим для виконання.

Також бюджет можна позиціонувати як *центральну ланку фінансової системи країни*, з якою пов'язані усі інші її сфери і ланки, зокрема фінанси суб'єктів господарювання та фінанси домогосподарств.

Бюджетна система України - сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв і врегульована нормами права.

Місцеві бюджети – це бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування.

Бюджети місцевого самоврядування – це бюджети сільських, селищних, міських територіальних громад, а також бюджети районів у містах.

Кількість м місцевих бюджетів України станом на 01.01.2022 р.

<i>Типи місцевих бюджетів</i>	<i>Всього місцевих бюджетів</i>
обласні бюджети, бюджет АРК	25
бюджети міст республіканського / обласного значення	13
районні бюджети	136
бюджети об'єднаних територіальних громад	1469
бюджети районів у містах обласного значення	35
бюджети міст районного значення	5
бюджети селищ міського типу	38

<i>Типи місцевих бюджетів</i>	<i>Всього місцевих бюджетів</i>
бюджети сільрад (сіл)	229
<i>Разом</i>	<i>1950</i>

В Україні надзвичайно актуальними є процеси *бюджетної (фінансової) децентралізації* – передачі частини функцій і повноважень та відповідних їм бюджетних (фінансових) ресурсів від центральних органів влади до органів місцевого самоврядування.

Бюджетний устрій – це організація і принципи побудови бюджетної системи з урахуванням державного устрою та адміністративно-територіального поділу України.

Оскільки Україна – унітарна держава, то у нас бюджетна система дворівнева, тобто включає державний і місцеві бюджети. Відтак Зведений бюджет України включає показники Державного бюджету України і місцевих бюджетів, а саме: зведеного бюджету Автономної Республіки Крим та зведених бюджетів областей, міст Києва та Севастополя. Зведений бюджет області включає показники обласного бюджету, районних бюджетів та бюджетів місцевого самоврядування на території цієї області (до прикладу, Тернопільська область налічує 3 райони (Кременецький, Тернопільський і Чортківський) та 18 міст, з яких 4 – Тернопіль, Бережани, Кременець та Чортків – міста обласного підпорядкування).

У федеративних країнах, яких у світі налічується більше двох десятків, бюджетна система є трьохрівневою, тобто складається із центрального (федерального) бюджету, бюджетів суб'єктів федерацій та місцевих бюджетів. Суб'єктами федерацій у світовій практиці є: *штати* (Австралія, Бразилія, Венесуела, Індія, Малайзія, Мексика, Нігерія, США); *провінції* (Аргентина, Канада, Пакистан); *землі* (Австрія, Німеччина); *республіки* (Росія); *кантони* (Швейцарія).

Бюджетна система України ґрунтується на таких *принципах*:

1) принцип єдності бюджетної системи України - єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності;

2) принцип збалансованості - повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період;

3) принцип самостійності - Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних місцевих бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів бюджету, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування визначати напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних місцевих рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети;

4) принцип повноти - до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

5) принцип обґрунтованості - бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку України та розрахунках надходжень бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;

6) принцип ефективності та результативності - при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання публічних послуг при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;

7) принцип субсидіарності - розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання публічних послуг до їх безпосереднього споживача;

8) принцип цільового використання бюджетних коштів - бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями;

9) принцип справедливості і неупередженості - бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

10) принцип публічності та прозорості - інформування громадськості з питань бюджетної політики, складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів.

Доходи бюджету – це податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України.

1. *Доходи бюджету* класифікують за такими розділами:

- 1) податкові надходження;
- 2) неподаткові надходження;
- 3) доходи від операцій з капіталом;
- 4) трансферти.

Податковими надходженнями визнаються встановлені законами України про оподаткування загальнодержавні податки і збори та місцеві податки і збори.

Неподатковими надходженнями визнаються:

- 1) доходи від власності та підприємницької діяльності;
- 2) адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності;
- 3) власні надходження бюджетних установ (плата за послуги, що надаються бюджетними установами згідно з їх основною діяльністю; плата за оренду та надходження від реалізації майна бюджетних установ; благодійні внески, гранти та дарунки; надходження від розміщення на депозитах тимчасово вільних бюджетних коштів, отриманих за надання платних послуг);
- 4) інші неподаткові надходження.

Доходи від операцій з капіталом (капітальні доходи) – це доходи від продажу капітальних активів (основних фондів, державних запасів і резервів, землі), а також капітальні трансферти з недержавних джерел, тобто надходження безповоротних, необов'язкових платежів цільового призначення (на будівництво будівель і споруд для бюджетних організацій і установ, наприклад лікарень, на придбання обладнання тощо).

Трансферти – це кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Склад доходів державного бюджету України деталізує стаття 25 Бюджетного кодексу України, а доходів місцевих бюджетів – статті 64-69 БКУ.

Видатки бюджету – це кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом. До видатків бюджету не належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів.

Витрати бюджету – це видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів.

Видатки бюджету класифікують за:

- 1) бюджетними програмами (програмна класифікація видатків);
- 2) ознакою головного розпорядника бюджетних коштів (відомча класифікація видатків);
- 3) функціями держави (функціональна класифікація видатків).

Програмна класифікація видатків використовується у разі застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі, що передбачає застосування середньострокового бюджетного планування. Особливими складовими програмно-цільового методу у бюджетному процесі є бюджетні програми, відповідальні виконавці бюджетних програм, паспорти бюджетних програм, результативні показники бюджетних програм. Бюджетні програми формуються головними розпорядниками бюджетних коштів під час складання Бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету) та проекту бюджету на плановий бюджетний період з урахуванням планів діяльності на середньостроковий період, прогнозних та програмних документів економічного і соціального розвитку. Оцінка ефективності бюджетних програм здійснюється на підставі даних моніторингу, аналізу результативних показників бюджетних програм, а також іншої інформації, що міститься у бюджетних запитах, кошторисах, паспортах бюджетних програм, звітах про виконання кошторисів та звітах про виконання паспортів бюджетних програм.

Відомча класифікація видатків містить перелік головних розпорядників бюджетних коштів. Головні розпорядники бюджетних коштів визначають мережу розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня та одержувачів бюджетних коштів.

Функціональна класифікація видатків бюджету (передбачає видатки, пов'язані з виконанням функцій держави) має такі рівні деталізації:

- 1) державне управління (законодавча влада, виконавча влада, апарат Президента);
- 2) судова влада;
- 3) міжнародна діяльність;
- 4) наукова і науково-технічна діяльність;
- 5) національна оборона;
- 6) правоохоронна діяльність, забезпечення безпеки держави та цивільний захист населення і територій;
- 7) освіта;
- 8) охорона здоров'я;
- 9) соціальний захист та соціальне забезпечення;
- 10) культура і мистецтво;
- 11) фізична культура і спорт та ін.

За *економічною класифікацією* видатки бюджету поділяють на *поточні* (видатки бюджетів, які забезпечують поточне функціонування бюджетних установ: видатки на оплату праці, відрядження, харчування, придбання медикаментів, предметів та матеріалів, на транспорт, зв'язок, опалення, освітлення, водопостачання тощо) та *капітальні* (видатки на придбання основного капіталу (обладнання і предметів довгострокового користування), необоротних активів (у тому числі землі, нематеріальних активів тощо), на капітальні інвестиції, капітальний ремонт тощо).

У складі видатків бюджету передбачено формування *резервного фонду* у розмірі до 1% обсягу видатків загального фонду бюджету.

Склад видатків державного бюджету України деталізує стаття 87, а видатків місцевих бюджетів – статті 89-91 Бюджетного кодексу України.

Бюджетний процес - регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Стадіями бюджетного процесу є:

- 1) складання та розгляд Бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету) і прийняття рішення щодо них;
- 2) складання проектів бюджетів;
- 3) розгляд проекту та прийняття закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет);
- 4) виконання бюджету, включаючи внесення змін до закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет);
- 5) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Бюджетний період для всіх бюджетів, що складають бюджетну систему України, становить один календарний рік, який починається 1 січня кожного року і закінчується 31 грудня того ж року. У деяких країнах світу бюджетний період не співпадає із календарним роком, зокрема: у США, Таїланді він триває з 1 жовтня по 30 вересня; у Великій Британії, Данії, Індії, Ізраїлі, Канаді, Японії – з 1 квітня по 31 березня.

Загалом же увесь бюджетний процес триває близько 2 років.

На рівні держави щорічно бюджетний процес розпочинається зі складання Міністерством фінансів України *Бюджетної декларації* – документу середньострокового бюджетного планування, що визначає засади бюджетної політики і показники державного бюджету на середньостроковий період та є основою для складання проекту Державного бюджету України і прогнозів місцевих бюджетів.

Бюджетна декларація містить положення щодо:

- 1) основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України (із зазначенням показників номінального і реального обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих цін та цін виробників, рівня безробіття, припущень щодо курсу гривні до долара США в середньому за рік та на кінець року);
- 2) загальних показників доходів і фінансування державного бюджету, повернення кредитів до державного бюджету, загальних граничних показників видатків державного бюджету та надання кредитів з державного бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди);
- 3) частки прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через зведений бюджет України, пріоритетних завдань податкової політики, показників за основними видами доходів державного бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди);
- 4) дефіциту (профіциту) державного бюджету, показників за основними джерелами фінансування державного бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди), а також державного боргу, гарантованого державою боргу і надання державних гарантій;
- 5) розміру мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму та рівня його забезпечення;
- 6) пріоритетних завдань фінансового забезпечення реалізації державної політики у різних сферах діяльності (включаючи фінансове забезпечення судової влади та її незалежності);
- 7) обсягу державних капітальних вкладень на розроблення та реалізацію державних інвестиційних проектів із зазначенням пріоритетних напрямів таких капітальних вкладень, обсягу коштів державного фонду регіонального розвитку, обсягу коштів державного дорожнього фонду, обсягу коштів державного фонду внутрішніх водних шляхів;
- 8) граничних показників видатків державного бюджету та надання кредитів з державного бюджету головним розпорядникам коштів державного бюджету (з розподілом на загальний та спеціальний фонди), а також цілей державної політики у відповідній сфері діяльності;
- 9) взаємовідносин державного бюджету з місцевими бюджетами (включаючи положення та показники, необхідні для складання прогнозів місцевих бюджетів);
- 10) загальної оцінки фіскальних ризиків та їх впливу на показники державного бюджету;

11) інших питань, необхідних для складання проекту закону про Державний бюджет України.

Міністерство фінансів України до 15 травня року, що передує плановому, подає Бюджетну декларацію на розгляд Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України не пізніше 1 червня року, що передує плановому, схвалює Бюджетну декларацію і подає її до Верховної Ради України на розгляд та затвердження.

На основі аналізу поданих головними розпорядниками коштів державного бюджету бюджетних запитів та з урахуванням положень Бюджетної декларації Міністерство фінансів України готує проект закону про Державний бюджет України, який потім подає на розгляд Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України схвалює проект закону про Державний бюджет України та подає його разом з відповідними матеріалами Верховній Раді України та Президенту України не пізніше 15 вересня року, що передує плановому.

Розгляд (у трьох читаннях) та затвердження Державного бюджету України відбувається у Верховній Раді України до 1 грудня року, що передує плановому.

Президент України має право вето на прийнятті Верховною Радою України закони (у тому числі і про Державний бюджет), тому він може повернути його до Верховної Ради України для повторного розгляду із вмотивованими і сформульованими пропозиціями.

Закон про Державний бюджет на відповідний рік вступає в силу лише після підпису Президента і після цього може бути оприлюднено через офіційні засоби масової інформації.

Якщо ж до початку нового бюджетного періоду (1 січня планового року) не набрав чинності закон про Державний бюджет України, тоді вступає в дію норма, згідно з якою:

- 1) витрати Державного бюджету України можуть здійснюватися лише на бюджетні програми, які діяли у попередньому бюджетному періоді та одночасно передбачені у проекті закону про Державний бюджет України на наступний бюджетний період;
- 2) щомісячні бюджетні асигнування загального фонду Державного бюджету України сумарно не можуть перевищувати 1/12 обсягу бюджетних призначень, визначених законом про Державний бюджет України на попередній бюджетний період.

Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Державного бюджету України. Міністерство фінансів України здійснює загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету України, координує діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету.

При виконанні державного бюджету і місцевих бюджетів застосовується казначейське обслуговування бюджетних коштів. Казначейство України забезпечує казначейське обслуговування бюджетних коштів на основі ведення єдиного казначейського рахунку, відкритого у Національному банку України.

За аналогічними етапами бюджетний процес проходить на місцевому рівні. Зокрема, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи місцевих рад складають прогнози місцевих бюджетів та проекти місцевих бюджетів.

У тижневий строк з дня схвалення Кабінетом Міністрів України проекту закону про Державний бюджет України Міністерство фінансів України забезпечує доведення Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевим державним адміністраціям, виконавчим органам відповідних місцевих рад розрахунків прогнозних обсягів міжбюджетних трансфертів, методики їх визначення, організаційно-методологічних вимог та інших показників щодо складання проектів місцевих бюджетів, а також пропозицій щодо форми проекту рішення про місцевий бюджет.

Місцеві бюджети затверджуються рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної місцевої ради до 25 грудня (включно) року, що передує плановому.

Інформація про виконання державного (місцевого) бюджету має містити показники відповідного бюджету за загальним та спеціальним фондами про доходи (деталізовано за видами

доходів, які забезпечують надходження не менше 3 відсотків загального обсягу доходів відповідного бюджету) та про видатки і кредитування (деталізовано за групами функціональної класифікації видатків та кредитування бюджету), фінансування, а також показники про стан державного (місцевого) боргу та надання державних (місцевих) гарантій. Такі показники наводяться порівняно з аналогічними показниками за відповідний період попереднього бюджетного періоду із зазначенням динаміки їх зміни.

Інформація про виконання Державного бюджету України та місцевих бюджетів підлягає обов'язковій публікації не пізніше 1 березня року, що настає за роком звіту.

Дефіцит бюджету – це перевищення видатків бюджету над його доходами.

Основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є випередження темпів зростання бюджетних видатків порівняно зі зростанням доходів бюджету. Конкретні причини можна об'єднати у такі групи: об'єктивні (або вимушені), суб'єктивні (невимушені або свідомі).

Класифікація бюджетного дефіциту:

- 1) *за формою вияву*: відкритий і прихований (свідоме завищення планових доходів);
- 2) *за причинами виникнення*: вимушений (коли існує гостра необхідність витрачання коштів) і невимушений (виникає внаслідок неефективного і непрофесійного управління фінансами в країні);
- 3) *за напрямками фінансування*: активний (активізує економіку) і пасивний (спрямований на «проїдання» коштів);
- 4) *за строками дії*: стійкий і тимчасовий.

Затвердження бюджету з дефіцитом дозволяється у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування бюджету.

Показник дефіциту державного бюджету на кожен рік середньострокового періоду не може перевищувати 3% прогнозного номінального обсягу валового внутрішнього продукту на відповідний рік.

Профіцит бюджету затверджується насамперед з метою погашення боргу.

Джерелами фінансування бюджету є:

- 1) кошти від державних (місцевих) внутрішніх та зовнішніх запозичень;
- 2) кошти від приватизації державного майна (включаючи інші надходження, безпосередньо пов'язані з процесом приватизації) - щодо державного бюджету;
- 3) повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу/пред'явлення цінних паперів;
- 4) тимчасово вільні кошти єдиного казначейського рахунка.

Основні показники проекту Державного бюджету України на 2023 рік:

- видатки на безпеку й оборону зростуть в понад 4 рази до 1,136 трлн грн.: кошти підуть на зарплати військовим, забезпечення армії, ремонт та закупівлі техніки та зброї тощо;
- пенсії, субсидії, виплати ВПО, допомога малозабезпеченим родинам, витрати на медицину та освіту становлять понад 800 млрд. грн. Фінансування Пенсійного фонду зросте на понад 30 млрд. грн. Соціальні видатки становитимуть 35% бюджету;
- зменшення на 11,6 млрд. грн. проти 2022 року видатків на органи державної влади: скорочується кількість чиновників, зарплати та премії (крім силових структур);
- створюється бюджетний Фонд ліквідації наслідків російської збройної агресії у розмірі не менше 19 млрд. грн. До нього спрямують конфісковані російські кошти та міжнародну допомогу на швидке відновлення;
- додаткова дотація на компенсації витрат для місцевих бюджетів через війну становить 24 млрд. грн.

Власні доходи бюджету становлять 1,28 трлн грн., видатки – 2,57 трлн грн. Дефіцит закладено у понад 3 млрд. дол. США щомісячно, або 20% ВВП.

Фінансувати дефіцит уряд планує, передусім, шляхом запозичень у сумі 1,5 трлн грн. Зокрема, з цієї суми 1,4 трлн грн. припадає на зовнішні запозичення, ще 90,7 млрд. грн. – внутрішні.

Крім того, мінімальна заробітна плата з 01 січня 2023 року становитиме 6700 грн на місяць, прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць – 2589 гривень.

ТЕМА 6. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ

Питання державного кредиту та дослідження державного боргу мають давню традицію як у зарубіжній, так і у вітчизняній фінансовій науці та продовжують залишатися надзвичайно актуальними і по сьогоднішній день.

Батьківщиною державного кредиту вважають Англію. Зокрема, вмиле використання державного кредиту для фінансування суспільних потреб забезпечило Англії у XVII ст. велику славу, могутність і велич.

Державний кредит виникає як реакція на бюджетні дефіцити. Науковці обґрунтовують *доцільність фінансування за рахунок позичених коштів* таких державних видатків:

- 1) невідкладні видатки, викликані несподіваними чи форс-мажорними обставинами (війни, кризові явища, політичні потрясіння, стихійні лиха);
- 2) не витримуючі зволікання видатки соціального характеру, пов'язані із забезпеченням рівня добробуту і безпеки населення;
- 3) створення об'єктів інфраструктури державного значення (залізниці, аеропорти, автомагістралі, канали тощо).

Неминучим і закономірним наслідком існування державного кредиту є державний борг. Державний кредит і державний борг й донині інтерпретують у категоріях добра і зла: то як запоруку процвітання, то як загрозу національним інтересам. То ж ставлення до боргів держави як в науковому середовищі, так і серед практиків було і залишається неоднозначним.

Жан Батист Кольбер (1619-1683) описав механізм боргового фінансування таким чином: «Після позик потрібні будуть податки для їх виплати; і якщо не буде меж для позик, то і для податків їх не буде».

Король Людовік XV (1710-1774): «Кредитори підтримують державу, як мотузку повішеного».

Бенджамін Франклін (1706-1770): «Той, хто йде за позикою, йде за приниженням».

Девід Юм (1711-1776): «Одне з двох — або нація мусить звести державний борг до нуля, або державний борг знищить націю».

Адам Сміт (1723-1790) застерігав, що збільшення кількості отриманих позик призводить до зростання державного боргу, що може спричинити банкрутство держави як позичальника.

Давід Рікардо (1772-1823) застерігав проти боргового фінансування державних видатків з тих міркувань, що позикові фінанси заохочують марнотратство.

Томас Мальтус (1766-1834) зазначав, що великий державний борг – це «пухлина, що роздирає політичне життя народу та його добробут» і яка неминуче, раніше або пізніше, занапасть державу.

Карл Маркс (1818-1883) у першому томі «Капіталу» писав: «Система суспільного кредиту, тобто державних боргів, зародки якої ми відкриваємо у Генуї та Венеції ще у середні віки, поширилася по всій Європі... Державний кредит стає символом довіри до капіталу». При цьому, на думку К. Маркса, облігації державних позик є гіршою формою фіктивного капіталу, оскільки акції та облігації, випущені акціонерними компаніями, - це дублікати реально існуючого капіталу, а державні облігації – дублікати неіснуючого капіталу.

Карл Дітцель (1829-1884): «Державний борг – благословенний інститут, наймогутніший важіль розвитку економіки і культури, Архімедова точка опори для великих реформ і перетворень».

Джон Мейнард Кейнс (1883-1946) обґрунтував необхідність зростання державних витрат, які б фінансувалися за допомогою позик (так звана «кейнсіанська модель державного регулювання економіки»).

Абба Лернер (1903-1995) переконував, що внутрішній державний борг не є фінансовим тягарем для майбутніх поколінь, адже в процесі його обслуговування частина доходів від однієї групи людей (безоблігаціонерів) переходить до іншої (облігаціонерів) без зміни загального рівня доходів і споживання в країні. За висловом *Річарда Масгрейва* (1910-2007) – це те ж саме, коли «ліва рука заборговує правій» або «кошти перекладаються з лівої кишені у праву».

Джеймс Макгілл Б'юкенен (1919-2013) у праці «Суспільні принципи державного боргу. Виправдання й підтвердження» (1958 р.) обґрунтував реальні небезпеки нарощування державних боргів та закликав до їх скорочення. Так звану «кейнсіанську революцію» Дж. Б'юкенен звинувачує в зумисній переоцінці переваг дефіцитного фінансування, котре, насправді, створює ілюзорну безпроблемність і видимість макроекономічного регулювання та відкидає доказовість суспільної корисності боргових фінансів.

Проте більшість науковців і державних діячів засуджують лише надмірні розміри та ірраціональні форми державної заборгованості. На початку ХХІ століття державний кредит залишається могутнім засобом акумуляції коштів для фінансування потреб суспільства.

Як економічна категорія *державний кредит* – сукупність економічних відносин між державою в особі органів влади і управління, з одного боку, і резидентами (фізичними і юридичними особами) та нерезидентами (у тому числі іноземними державами й міжнародними фінансовими інституціями), з іншого, у яких держава традиційно виступає у ролі позичальника (рідше кредитора і гаранта).

За юридично-правовим статусом *державний кредит* можна трактувати як врегульований нормами права механізм залучення додаткових коштів державою або сукупність особливих фінансових правовідносин, передбачених нормативно-правовими актами, що обумовлюються політико-економічними пріоритетами держави у процесі залучення нею тимчасово вільних коштів на засадах добровільності, зворотності, платності і строковості.

Державний кредит виконує такі функції:

фіскальну (забезпечує формування централізованих фондів держави – насамперед бюджету. У такий спосіб держава акумулює додаткові кошти для фінансування своїх витрат);

регулюючу (використовуючи державний кредит як інструмент регулювання економіки, держава реалізує певну фінансову політику. Адже розміри державного кредиту, його форми, методи розміщення і погашення прямо чи опосередковано впливають майже на всі процеси економічного життя держави: рівень оподаткування і масштаби бюджетного фінансування, економічне зростання і розподіл доходів, бюджетний дефіцит і розмір грошової маси в обігу (що тісно пов'язано з темпами інфляції), звуження чи розширення сукупного попиту і пропозиції, рівень споживання і нагромадження, міжнародну платоспроможність та кредитний рейтинг держави);

стимулюючу (якщо темпи зростання економіки країни (йдеться про ВВП) перевищують відсоткові ставки за борговими зобов'язаннями держави, то за рахунок державного кредиту формуються додаткові доходи державного бюджету. Іншими словами, в умовах низьких реальних відсоткових ставок і високих темпів зростання економіки суверенний борг сприяє формуванню додаткових доходів бюджету, стимулює соціально-економічний розвиток держави);

контрольну (забезпечує контроль у процесі залучення державних позик і розміщення позикових коштів, дає можливість контролювати напрями та цільове використання позик, строки їх повернення і своєчасність сплати відсотків, проводити моніторинг і забезпечувати платоспроможність та ліквідність держави).

Загалом до *позитивних характеристик боргового фінансування* відносять такі:

- внаслідок запозичень суттєво збільшуються фінансові можливості держави;

- психологічно позики викликають менше опору, ніж податки, чим полегшується мобілізація коштів (фіскальній практиці відомі податкові бунти («Бостонське чаювання», селянські війни в Німеччині), а от позики не викликали особливого громадського спротиву));

- дефіцит бюджету фінансується неінфляційним (беземісійним) способом;
- державний кредит перерозподіляє заборгованість у часі між поколіннями сучасників і нащадків, полегшуючи таким чином життя сучасних поколінь.

Негативними наслідками боргового фінансування є те, що:

- державний кредит перетворює позики, взяті урядом, у національний борг, породжуючи суспільно-солідарні зобов'язання з його обслуговування;
- запозичення обтяжують бюджет видатками на обслуговування боргу;
- критичні розміри державного боргу можуть загрожувати країні дефолтом;
- при зовнішніх запозиченнях країна потрапляє не лише в економічну, але й політичну залежність від кредитора.

Конкретними *формами прояву державного (місцевого) кредиту* є державні (місцеві) позики (запозичення), забезпечені випуском цінних паперів чи залучені на підставі угод, та гарантійні зобов'язання.

Державне запозичення – це операції, пов'язані з отриманням державою кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування державного бюджету.

Право на здійснення державних внутрішніх та зовнішніх запозичень належить державі в особі Голови Боргового агентства України або особи, яка виконує його обов'язки, за дорученням Міністра фінансів України.

Кабінет Міністрів України визначає основні умови здійснення державних запозичень, у тому числі основні умови кредитних договорів та основні умови розміщення (емісії) державних цінних паперів.

Кредити (позики) від іноземних держав, іноземних фінансових установ і міжнародних фінансових організацій для реалізації інвестиційних проектів залучаються державою на підставі міжнародних договорів України і відносяться до державних зовнішніх запозичень. Кошти для реалізації таких інвестиційних проектів, а також витрати на обслуговування та погашення відповідних кредитів (позик) передбачаються у законі про Державний бюджет України протягом усього строку дії кредитних договорів.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні та міські ради мають право здійснювати *місцеві внутрішні запозичення*.

Місцеві зовнішні запозичення шляхом отримання кредитів (позик) від міжнародних фінансових організацій можуть здійснювати Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні ради та всі міські ради. Інші місцеві зовнішні запозичення можуть здійснювати лише Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Київська, Севастопольська міські ради, міські ради міських територіальних громад з адміністративним центром у місті обласного значення.

Гарантійне зобов'язання – це зобов'язання гаранта повністю або частково виконати боргові зобов'язання суб'єкта господарювання - резидента України перед кредитором у разі невиконання таким суб'єктом його зобов'язань за кредитом (позикою), залученим під державну чи місцеву гарантію.

Державні (місцеві) гарантії надаються на умовах платності, строковості, а також забезпечення виконання зобов'язань у спосіб, передбачений законом.

Граничний обсяг надання державних гарантій не може перевищувати 3 відсотки планових доходів загального фонду державного бюджету.

Основною формою державного (місцевого) кредиту є державні позики, забезпечені випуском цінних паперів, які прийнято класифікувати за певними ознаками.

За місцем розміщення позики поділяють на:

- *внутрішні* (облігації, казначейські зобов'язання), що розміщуються в певній країні на внутрішньому фінансовому ринку і зазвичай у національній валюті;

– *зовнішні* (єврооблігації, іноземні облігації), які розміщуються на міжнародному фінансовому ринку переважно в іноземній валюті.

Залежно від статусу позичальника позики поділяють на:

– *державні*, що випускаються центральними органами управління (в Україні Міністерством фінансів за рішенням Кабінету Міністрів України), а кошти, акумульовані від їх розміщення, спрямовуються у державний бюджет;

– *місцеві*, що випускаються місцевими органами влади, а кошти від них спрямовуються у відповідні місцеві бюджети. У розвинутих країнах ринок муніципальних цінних паперів є одним із динамічних і значних за обсягом сегментів національного фондового ринку, а місцеві позики є важливою складовою фінансів органів місцевого самоврядування.

Залежно від строків погашення державою своїх боргових зобов'язань розрізняють:

– *короткострокові* (як правило, до одного року);

– *середньострокові* (від одного до п'яти років);

– *довгострокові* (понад п'ять років) боргові зобов'язання.

За видами доходності державні позики поділяють на:

– *відсоткові*, коли виплата доходу за державними позиками здійснюється у вигляді позикового відсотка (один, два або чотири рази в рік на основі купонів);

– *безвідсоткові* (дисконтні), як правило короткострокові державні боргові цінні папери, а інколи й довгострокові боргові зобов'язання, що не мають купонів і реалізуються зі знижкою, а погашаються за номінальною вартістю. Відсотки за такою облігацією не нараховуються, а дохід (інтерес) кредитора виникає внаслідок її погашення за ціною, вищою від ціни придбання;

– *виграшні*, які реалізуються без встановлення фіксованих відсотків, а виплата доходу здійснюється на підставі проведення тиражів виграшів. Власники зможуть отримати дохід за умови включення номера їхньої облігації у виграшний тираж погашення, причому дохід отримають лише ті кредитори, чії облігації виграли.

Усі відсоткові боргові цінні папери *відповідно до одного із методів визначення доходу* поділяють на боргові зобов'язання з:

– *фіксованим доходом* (власники таких державних цінних паперів отримують дохід за фіксованою на весь період позики ставкою);

– *плаваючим доходом* (у цьому випадку відсоткова ставка регулярно переглядається і може змінюватися відповідно до певних чинників). Плаваючі відсоткові ставки розраховуються на базі облікових ставок – LIBOR (London Inter Bank Official Rate – лондонська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами); SIBOR (сінгапурська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами); Prime Rate – американська. До цих ставок додається спред, що залежить від кредитного рейтингу держави-позичальниці і становить 0,5-2,5%.

За характером обігу цінних паперів державні позики поділяють на:

– *ринкові*, які вільно обертаються на фондовому ринку, купуються і продаються, змінюючи власника;

– *неринкові*, які мають обмеження щодо купівлі і продажу, вони не обертаються на вторинному фондовому ринку.

За формою випуску державних позик розрізняють:

– *документарні* (супроводжуються емісією державних цінних паперів);

– *бездокументарні* (цінні папери у безготівковій формі, які існують у вигляді записів на відповідних рахунках в електронному депозитарії).

За способом погашення позики поділяють на:

– *ординарні* (погашення може проходити одночасно для всіх випущених позик);

- *серійні* (погашення здійснюється частинами через певні проміжки часу);
- з *достроковим погашенням* (до дострокового погашення державних позик держава може вдатися лише за наявності коштів).

Залежно від забезпеченості державні позики поділяють на:

- *заставні* (забезпечуються державним майном чи конкретними доходами);
- *беззаставні* (не мають конкретного матеріального забезпечення, а їх надійність визначається авторитетом держави).

Заставні облігації зазвичай випускаються місцевими органами влади, а беззаставні – центральними органами управління.

Державні позики *відповідно до цілей випуску* поділяють на три види:

- позики *для покриття дефіциту бюджету* (неінвестиційні);
- позики *для фінансування інвестиційних програм і проектів* (інвестиційні);
- позики *для фінансування соціальних програм* (частково інвестиційні).

Державний борг – це загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення.

Державний борг виникає, як правило, у результаті запозичень у грошовій формі, випуску боргових зобов'язань, прийняття боргів інших економічних суб'єктів. Іншими словами, *державний борг* – це сума усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами, а також відсотків за ними (включаючи гарантії за кредитами, що надаються іноземними позичальниками державним підприємствам).

Гарантований державою борг - загальна сума боргових зобов'язань суб'єктів господарювання - резидентів України щодо повернення отриманих та непогашених станом на звітну дату кредитів (позик), виконання яких забезпечено державними гарантіями.

Загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 60 відсотків річного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України.

Місцевий борг - загальна сума боргових зобов'язань Автономної Республіки Крим, обласної ради чи міської територіальної громади з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок місцевого запозичення.

Загальний обсяг місцевого боргу та гарантованого Автономною Республікою Крим, обласною радою чи міською територіальною громадою боргу (без урахування гарантійних зобов'язань, що виникають за кредитами (позиками) від міжнародних фінансових організацій) станом на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 200 відсотків (для міста Києва - 400 відсотків) середньорічного прогнозного обсягу надходжень бюджету розвитку (без урахування обсягу місцевих запозичень та капітальних трансфертів (субвенцій) з інших бюджетів), визначеного відповідно до показників на наступні за плановим два бюджетні періоди у прогнозі відповідного місцевого бюджету.

З метою забезпечення дотримання граничних обсягів державного (місцевого) боргу та державних (місцевих) гарантій Боргове агентство України веде Реєстр державного боргу і гарантованого державою боргу, Реєстр державних гарантій, а Міністерство фінансів України веде Реєстр місцевих запозичень та місцевих гарантій. Інформація з відповідних реєстрів щомісячно публікується на офіційних сайтах Боргового агентства України та Міністерства фінансів України.

Також фахівці увесь борг поділяють на:

первинний борг, який дорівнює сумі основного боргу без нарахованих відсотків, і *непогашений борг*, який складається із основної суми боргу і нарахованих відсотків, тобто який потрібно сплатити разом із відсотками;

поточний борг – сума основного боргу і відсотків, що підлягають погашенню в поточному році, і *капітальний борг* – загальна сума боргу й відсотків, що мають бути сплачені за усіма позиками;

зовнішній (заборгованість держави перед іноземними кредиторами) і *внутрішній* (заборгованість держави перед внутрішніми кредиторами). Разом з тим, й донині дискусійним залишається питання щодо визначення ознаки класифікації боргу на внутрішній і зовнішній. У світовій практиці відомі такі класифікаційні ознаки: резидентність кредитора; валюта позики; місце запозичення; тип боргового зобов'язання; поєднання кількох ознак.

В Україні, згідно Бюджетного кодексу, борг класифікується за типом кредитора та за типом боргового зобов'язання.

Ефективне управління державним боргом є одним із визначальних факторів забезпечення макроекономічної стабільності в державі. Від налагодженості системи управління державним боргом залежить бюджетна дієздатність країни, стан її валютних резервів, а відповідно і стабільність національної валюти, рівень відсоткових ставок, інвестиційний клімат, характер поведінки всіх сегментів фінансового ринку. Тому управління державним боргом має бути зорієнтоване на застосування ефективної боргової стратегії, а не базуватися на короткострокових ситуативних орієнтирах.

Управління державним (місцевим) боргом – це сукупність дій, пов'язаних із здійсненням запозичень, обслуговуванням і погашенням державного (місцевого) боргу, інших правочинів з державним (місцевим) боргом, що спрямовані на досягнення збалансованості бюджету та оптимізацію боргового навантаження.

Обслуговування державного (місцевого) боргу – це операції щодо здійснення плати за користування кредитом (позикою), сплати комісій, штрафів та інших платежів, пов'язаних з управлінням державним (місцевим) боргом. До таких операцій не належить погашення державного (місцевого) боргу.

Погашення державного (місцевого) боргу – це операції з повернення позичальником кредитів (позик) відповідно до умов кредитних договорів та/або розміщення (емісії) боргових цінних паперів

Таким чином, *управління державним боргом* – комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо реалізації таких видів діяльності:

- визначення обсягів та умов залучення нових позик;
- розміщення нових емісій і зміна умов раніше випущених позик;
- здійснення моніторингу показників динаміки та рівня заборгованості, їх співставлення з показниками публічних фінансів;
- проведення операцій з обслуговування боргових зобов'язань (йдеться про виплату відсотків кредиторам) і погашення основної суми боргу;
- налагодження взаємовідносин з кредиторами з приводу врегулювання проблеми заборгованості за раніше залученими позиками і кредитами;
- проведення переговорів і реалізація процедур щодо реструктуризації та рефінансування боргів.

У процесі управління державним боргом вирішуються такі *завдання*:

- пошук ефективних умов запозичання коштів з погляду мінімізації вартості боргу;
- недопущення неефективного та нецільового використання запозичених коштів;
- забезпечення своєчасної та повної сплати суми основного боргу та нарахованих відсотків.

Управління державним боргом та гарантованим державою боргом здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну бюджетну політику у сфері управління державним боргом та гарантованим державою боргом, а саме Борговим агентством України. Діяльність Боргового агентства України спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через члена Кабінету Міністрів України, відповідального за формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики.

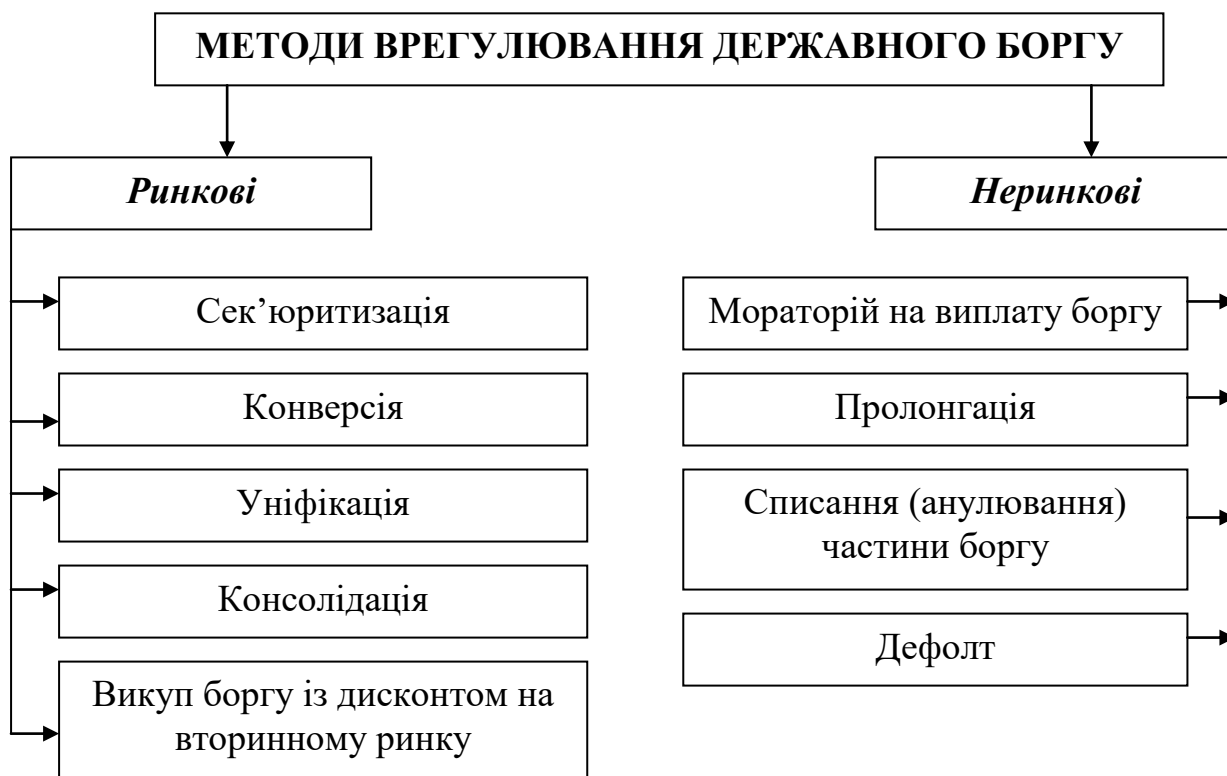
Боргове агентство України готує щорічний звіт про результати управління державним боргом та гарантованим державою боргом і оприлюднює такий звіт на своєму офіційному сайті не пізніше 1 квітня року, наступного за звітним.

Міністерство фінансів України здійснює контроль за управлінням державним боргом та гарантованим державою боргом, забезпечуючи визначення організаційно-методологічних засад здійснення такого управління і систематичне проведення аналізу результатів та ефективності такого управління.

Рахункова палата не менше ніж один раз на три роки здійснює державний зовнішній фінансовий контроль (аудит) діяльності Боргового агентства України в частині управління державним боргом та гарантованим державою боргом.

Стратегія управління державним боргом на середньостроковий період формується з урахуванням показників, визначених Бюджетною декларацією та законом про Державний бюджет України. Стратегія розробляється Міністерством фінансів України та затверджується Кабінетом Міністрів України щороку, не пізніше 1 червня року, що передуює плановому.

З метою ефективного управління державним боргом, розв'язання проблеми зниження боргового навантаження та ризику невиконання боргових зобов'язань, а також забезпечення платоспроможності держави використовують ринкові і неринкові методи врегулювання державної заборгованості.

До *ринкових методів* відносять, зокрема, операції з цінними паперами: сек'юритизацію, конверсію, уніфікацію, консолідацію, викуп боргу із дисконтом на вторинному ринку.

Сек'юритизація – обмін боргу на облігації країни-боржника (тобто переоформлення боргу в знову випущені облігації). Цей метод передбачає випуск країною-боржником нових облігацій з метою подальшого продажу (коли виручка від їх реалізації спрямовується на викуп боргу) або обміну на старий борг (коли нові ЦП безпосередньо обмінюються на старі зобов'язання) (скажімо, Болгарія свого часу обміняла старий борг на довгострокові ЦП). Сек'юритизація реалізується на добровільних засадах і має сенс у випадку, якщо нові папери торгуються з меншим дисконтом (тобто, продаж нових ЦП здійснюється за ціною, що перевищує курс існуючих зобов'язань), що призводить до скорочення загального обсягу заборгованості.

Конверсія/обмін боргу – передбачає:

1) безпосередній обмін (своп) боргів на акції компаній, що перебувають у державній власності або ж обмін боргових зобов'язань на акції в рамках державної програми приватизації. Загалом використання приватизаційних програм є досить поширеною практикою в процесі обслуговування державного боргу (хоча для деяких країн Центральної та Східної Європи необхідність термінового погашення зовнішньої заборгованості призвела до не вигідного продажу державних підприємств).

2) опосередкований обмін боргів на національну валюту, яку в результаті можна інвестувати в загальнодержавні проекти чи акції національних компаній (тобто, інвестор викуповує боргові зобов'язання країни і продає їх центральному банку за національну валюту, яка потім використовується для придбання державних активів чи інвестування у приватні активи);

3) обмін боргових зобов'язань на екологічні програми як варіант зменшення боргового тягаря країни за рахунок здійснення нею екологічних послуг світовому співтовариству (подібні домовленості є у США та Бразилії і стосуються збереження бразильських лісів) та програми технічної і гуманітарної допомоги, які реалізуються шляхом викупу потенційним кредитором зовнішніх зобов'язань країни на вторинному ринку за погодженою ціною у національній валюті, а отримані кошти потім спрямовуються на фінансування програми розвитку, схваленої урядом-позичальником.

Уніфікація боргу – скорочення кількості випущених позик шляхом об'єднання кількох державних позик попередніх років і обміну їх на одну знову випущену позику.

Консолідація боргу – зміна початкових умов державної позики. Найчастіше це зміна часу її чинності (тривалості), тобто перетворення короткострокових державних позик у довгострокові та зміна величини позикового відсотка.

Викуп боргу з дисконтом на вторинному ринку – скорочення обсягу державного боргу через викуп власних боргів із дисконтом (знижкою) на вторинному ринку. Через наявність дисконту дана стратегія подібна до часткового списання боргу. Для викупу можуть використовуватися як офіційні золотовалютні резерви країни, так і кредити міжнародних фінансових організацій.

До *неринкових методів* прийнято відносити: мораторій на виплату боргу (тобто тимчасове призупинення платежів); пролонгація боргу; списання/анулювання частини державного боргу; оголошення дефолту (відмова від обслуговування заборгованості).

Тимчасовий мораторій на виплату відсотків або частини основного боргу – відстрочення сплати внутрішніх або зовнішніх боргових зобов'язань, що оголошується спеціальними актами державної влади на певний строк чи до закінчення певних надзвичайних подій.

Пролонгація боргу – форма добровільної згоди кредиторів на відстрочення виплат за зобов'язаннями боржника, що дозволяє перетворити коротко- і середньострокові зобов'язання у довгострокові. Однак такий метод передбачає підвищені відсотки і, відповідно, зниження кредитоспроможності позичальника з усіма можливими негативними наслідками.

Списання/анулювання частини боргу та дефолт – відмова уряду від погашення своїх боргів, причому відмова від виплат за внутрішніми зобов'язаннями в національній валюті трапляється набагато рідше (2% від загального обсягу національних запозичень), ніж дефолт по зобов'язаннях, номінованих в іноземній валюті (аналогічний показник для міжнародних облігацій становить 25%). В стані дефолту перебуває в середньому 10-15% країн-позичальників. Анулювання боргів може бути зумовлене фінансовою неспроможністю держави, її банкрутством або політичними мотивами. Найчастіше такий механізм застосовується Паризьким клубом офіційних кредиторів до найменш розвинутих країн, нездатних погасити свої зобов'язання навіть у віддаленій перспективі. Прикладом є угода між Росією та Афганістаном про списання заборгованості на суму 10 млрд. дол. У 1992 році було списано 50% зовнішнього боргу Єгипту і Польщі. Повне або часткове списання боргів застосовувалося до Болгарії, Сербії та Чорногорії.

Дефолти по облігаціях, номінованих в іноземній валюті, оголосили свого часу Зімбабве, Панама, Болівія.

У світовій практиці зовнішню заборгованість прийнято врегульовувати шляхом *реструктуризації боргу*, тобто через укладання угоди між кредитором і позичальником, який має труднощі з погашенням своїх фінансових зобов'язань, про нову схему їх погашення і зниження боргового тягаря. Головною метою реструктуризації є зменшення пікового навантаження платежів з обслуговування та погашення боргу, які припадають на певний період.

Реструктуризація зовнішнього боргу проводиться у рамках Паризького клубу офіційних кредиторів (реструктуризація міжурядових позик і позик, гарантованих урядом) та Лондонського клубу приватних кредиторів (реструктуризація боргу перед банками за синдикованими кредитами і заборгованості перед юридичними і фізичними особами за випущеними урядовими еврооблігаціями).

ТЕМА 7. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ

Позабюджетні цільові фонди — важлива складова загальнодержавних фінансів і самостійна ланка фінансової системи країни.

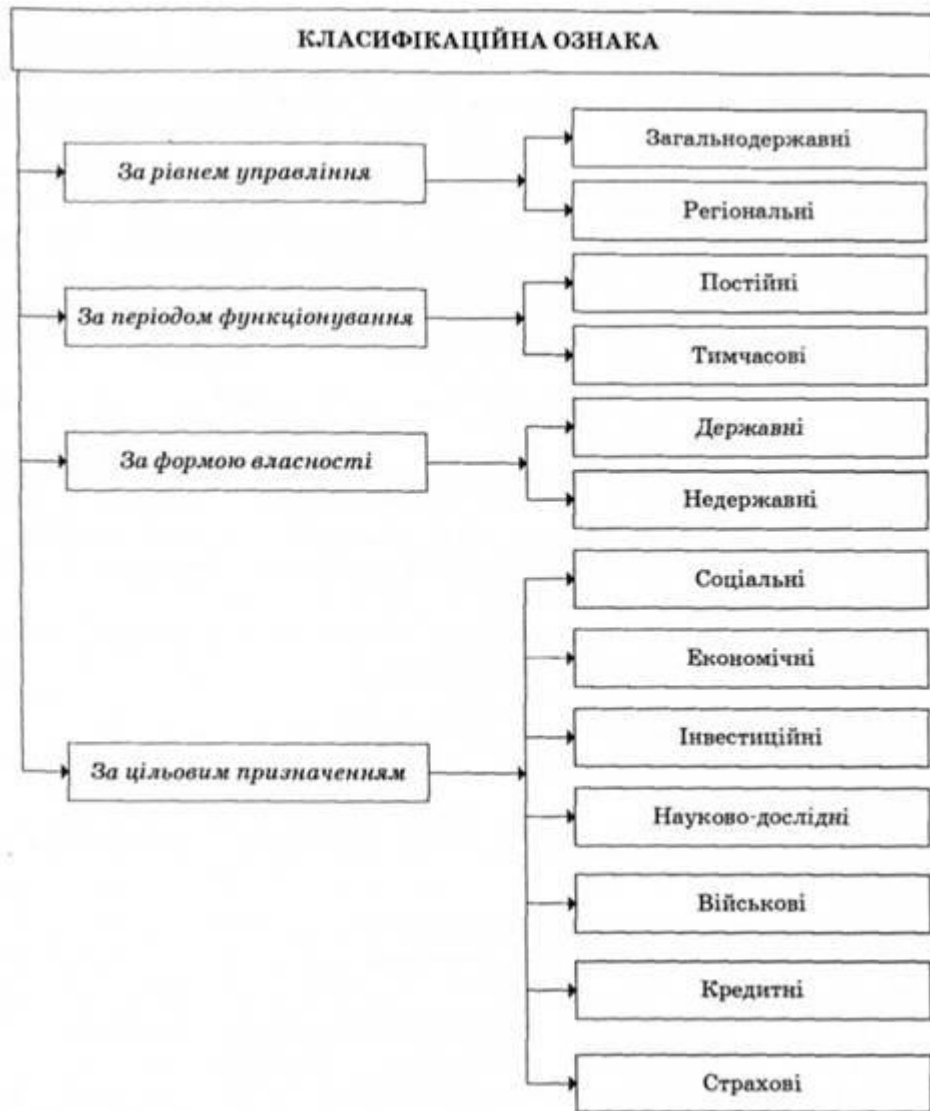
У фінансових системах більшості країн світу спеціальні фонди займають вагоме місце. Обсяг акумульованих у них коштів є досить значним. Скажімо, у Франції спеціальні фонди за розміром наближаються до державного бюджету країни, в Японії зі спеціальних фондів фінансується більше половини державних видатків, у Великобританії — понад третина.

Позабюджетні фонди різняться один від одного за правовим статусом, строком дії, цілями використання тощо.

В Україні найбільшого поширення набули загальнодержавні *соціальні позабюджетні фонди*, що мають постійний характер.

За формою бюджету соціальних позабюджетних фондів є фінансовими планами спеціальних органів державної виконавчої влади, які мають особливий склад і структуру доходів та видатків, характеризуються певним порядком складання, затвердження і виконання.

Соціальні позабюджетні фонди постійно розвиваються й удосконалюються залежно від фінансової та соціальної політики держави, яка на кожному етапі розвитку суспільства застосовує певні форми, методи та важелі впливу на соціальні процеси. Держава забезпечує проведення єдиної політики у цій сфері, реалізацію прав громадян на соціальний захист, дотримання всіма учасниками законів і нормативно-правових актів, адаптацію вітчизняних соціальних стандартів до міжнародних. Регулювання у сфері соціальних позабюджетних фондів полягає у розробленні та прийнятті законів, що регламентують відносини учасників; перегляді страхових внесків, норм і порядку формування доходів з урахуванням поточної соціально-економічної ситуації; підвищенні розмірів соціальних виплат з метою покращення матеріального забезпечення громадян; контролі за рухом грошових коштів і діяльністю робочих органів фонду.

Система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів.

Перший рівень - солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду.

Другий рівень - накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах - суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення.

Зараз у Мнсоцполітики напрацьовують нову модель накопичувальних внесків, згідно з якою роботодавець обов'язково сплатить внески на індивідуальні рахунки працівників в розмірі 1% (за рахунок зниження ЄСВ).

Всі застраховані особи (а це й працівники) сплачуватимуть добровільні внески на власні індивідуальні рахунки в розмірі 1% з власної зарплати (доходу, грошового забезпечення) на умовах автозапису з правом відмови.

Держава буде перераховувати додаткові стимулюючі внески в розмірі 1% на індивідуальні рахунки лише тих осіб, які не відмовились від добровільної сплати накопичувальних внесків з власної зарплати.

Таким чином, всі застраховані особи автоматично стають учасниками другого рівня пенсійної системи і отримують від 1% до 3% від своєї заробітної плати на власні пенсійні рахунки, відповідного до свого вибору.

В такому випадку податковий тиск на роботодавців не зростає, бо відбудеться зниження ЄСВ на розмір накопичувального внеску.

Людина має право в будь-який час відмовитися від сплати добровільного накопичувального внеску з власної зарплати. Додаткові стимулюючі внески від держави на індивідуальний рахунок такої людини тоді також припиняють сплачуватись. Після відмови в особи буде залишатись право поновити сплату добровільних внесків в будь-який час за власним бажанням з одночасним поновленням сплати стимулюючого внеску від держави.

Надалі кожні два роки будуть проводити повторний автозапис учасників, які раніше відмовились від сплати внесків за власний рахунок. Право відмовитись за ними буде зберігатись.

Як результат - Мінсоцполітики пропонує не зобов'язувати людей сплачувати внески на загальнообов'язкове накопичувальне пенсійне забезпечення за власний рахунок, але заохочувати їх це робити через 100% бонус від держави в рамках 1% від зарплати на старті роботи системи.

Третій рівень - система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат.

Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Другий та третій рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему накопичувального пенсійного забезпечення.

Пенсійний фонд України здійснює управління фінансами державного пенсійного страхування і по суті виступає гарантом стабільності державної системи пенсійного страхування. Він функціонує в Україні як самостійна фінансова інституція.

Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. (зі змінами і доповненнями) фактично було завершено процес формування законодавчої основи для запровадження системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на чіткому розподілі матеріального забезпечення в старості залежно від трудового внеску громадян до системи пенсійного страхування.

Основними завданнями *Пенсійного фонду України* є:

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування;
- повне і своєчасне фінансування витрат на виплату пенсій та інших соціальних виплат, що здійснюються з коштів Пенсійного фонду України;
- ефективне використання коштів Пенсійного фонду України, здійснення в межах своєї компетенції контрольних функцій, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів Пенсійного фонду України.

Пенсійний фонд України відповідно до покладених на нього *завдань*:

- 1) планує доходи та видатки Пенсійного фонду України, розробляє проект бюджету Пенсійного фонду України та подає його на затвердження Кабінету Міністрів України, складає звіт про виконання бюджету Пенсійного фонду України;
- 2) прогнозує надходження коштів до бюджету Пенсійного фонду України та ефективний розподіл фінансових ресурсів Пенсійного фонду України для забезпечення соціальних виплат;

3) розробляє і в установленому порядку подає пропозиції щодо встановлення або зміни ставок збору на обов'язкове державне пенсійне страхування;

4) здійснює в межах своїх повноважень контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду України;

5) здійснює перерозподіл коштів Пенсійного фонду України між регіонами з метою забезпечення фінансування виплати пенсій, інших виплат, що фінансуються за рахунок його коштів;

6) організовує та забезпечує персоніфікований облік відомостей у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, забезпечує автоматизовану обробку інформації у системі Пенсійного фонду України;

7) здійснює відповідно до законодавства та міжнародних договорів України переказування пенсій громадянам, які виїхали на постійне місце проживання за кордон, та виплати пенсій пенсіонерам іноземних держав, які постійно проживають в Україні;

8) співпрацює в межах своєї компетенції з міжнародними організаціями, організовує міжнародне співробітництво у сфері пенсійного страхування, готує пропозиції та бере участь у підготовці та укладенні міжнародних договорів України у цій сфері.

Джерелами формування коштів Пенсійного фонду є:

1) надходження від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що спрямовуються на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування;

2) інвестиційний дохід, який отримується від інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду в майбутніх періодах;

3) кошти державного бюджету та цільових фондів, що перераховуються до Пенсійного фонду;

4) суми від фінансових санкцій за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення і сплати страхових внесків та використання коштів Пенсійного фонду, а також суми адміністративних стягнень, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за ці порушення;

5) благодійні внески юридичних та фізичних осіб;

6) добровільні внески;

7) інші надходження відповідно до законодавства.

Кошти Пенсійного фонду не включаються до складу Державного бюджету України.

Кошти Пенсійного фонду використовуються на:

1) виплату пенсій;

2) надання соціальних послуг;

3) фінансування адміністративних витрат, пов'язаних з виконанням функцій, покладених на органи Пенсійного фонду;

4) оплату послуг з виплати та доставки пенсій;

5) формування резерву коштів Пенсійного фонду.

В солідарній системі призначаються такі пенсійні виплати:

1) пенсія за віком;

2) пенсія по інвалідності;

3) пенсія у зв'язку з втратою годувальника.

У солідарній системі надаються соціальні послуги за рахунок коштів Пенсійного фонду. До соціальних послуг, передбачених Законом, належить допомога на поховання пенсіонера (розмір допомоги дорівнює розміру двомісячної пенсії померлого. У випадку смерті «військового» пенсіонера виплачується допомога у розмірі тримісячної пенсії, але не менше п'ятикратного розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб – 5 x 2600 грн.).

За рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування здійснюються такі пенсійні виплати, як довічні пенсії і одноразова виплата.

28 грудня 2014 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» №77, яким у новій редакції викладено Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Зокрема, цим законом було об'єднано Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності та Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві і створено натомість Фонд соціального страхування України.

З 1 серпня 2017 року Фонд соціального страхування України в повній мірі розпочав виконання усіх завдань і функцій, визначених законом.

В Україні є три види соціального страхування:

у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;

від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;

медичне.

Джерелами формування Фонду соціального страхування України є:

1) страхові внески страхувальників та застрахованих осіб;

2) суми фінансових санкцій, застосованих до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб - підприємців за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів Фонду, штрафів за недотримання законодавства про соціальне страхування, а також суми адміністративних штрафів, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за такі порушення;

3) доходи від розміщення тимчасово вільних коштів, у тому числі резерву коштів Фонду;

4) капіталізовані платежі, що надійшли у випадках ліквідації страхувальників у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

5) доходи від реалізації майна, придбаного за рахунок коштів Фонду;

6) добровільні внески та інші надходження відповідно до закону.

Кошти Фонду використовуються на:

1) виплату матеріального забезпечення, страхових виплат та надання соціальних послуг, фінансування заходів з профілактики страхових випадків, передбачених Законом;

2) фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності Фонду, його робочих органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління, розвиток та функціонування інформаційно-аналітичних систем Фонду;

3) формування резерву коштів Фонду.

За страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності надаються такі види матеріального забезпечення та соціальних послуг:

1) допомога по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною);

2) допомога по вагітності та пологах;

3) допомога на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві);

4) оплата лікування та/або реабілітаційної допомоги у відділеннях санаторно-курортного закладу після перенесених захворювань і травм.

Допомога по тимчасовій непрацездатності виплачується застрахованим особам залежно від страхового стажу в таких розмірах:

1) 50 відсотків середньої заробітної плати (доходу) - застрахованим особам, які мають страховий стаж до трьох років;

2) 60 відсотків середньої заробітної плати (доходу) - застрахованим особам, які мають страховий стаж від трьох до п'яти років;

3) 70 відсотків середньої заробітної плати (доходу) - застрахованим особам, які мають страховий стаж від п'яти до восьми років;

4) 100 відсотків середньої заробітної плати (доходу) - застрахованим особам, які мають страховий стаж понад вісім років.

Допомога по вагітності та пологах застрахованій особі виплачується за весь період відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, тривалість якої становить 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі ускладнених пологів або народження двох чи більше дітей - 70) календарних днів після пологів.

Допомога по вагітності та пологах надається застрахованій особі у розмірі 100 відсотків середньої заробітної плати (доходу) і не залежить від страхового стажу.

Допомога на поховання застрахованої особи або особи, яка перебувала на її утриманні, надається в розмірі, що встановлюється правлінням Фонду, але не менше розміру прожиткового мінімуму, встановленого законом (проте з 2017 року розмір допомоги на поховання не змінювався і становить 4100 грн.).

Кошти Фонду не включаються до складу Державного бюджету України та використовуються тільки за цільовим призначенням.

Основними завданнями Фонду та його робочих органів є:

- 1) реалізація державної політики у сферах соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, медичного страхування;
- 2) надання матеріального забезпечення, страхових виплат та соціальних послуг відповідно до цього Закону;
- 3) профілактика нещасних випадків;
- 4) здійснення перевірки обґрунтованості видачі та продовження листків непрацездатності застрахованим особам, у тому числі на підставі інформації з електронного реєстру листків непрацездатності;
- 5) здійснення контролю за використанням роботодавцями та застрахованими особами коштів Фонду;
- 6) аналіз та прогнозування надходження коштів від сплати єдиного внеску.

Із 1 січня 2023 року всі повноваження по виплатах, які адмініструє Фонд соціального страхування, перейдуть до Пенсійного фонду України.

Загальнообов'язкове державне *соціальне страхування на випадок безробіття* - система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та надання соціальних послуг за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Видами забезпечення на випадок безробіття є:

допомога по безробіттю;

допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні (допомога виплачується у розмірі прожиткового мінімуму – 2508 грн.).

Видами соціальних послуг за Законом є:

професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації у закладах професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, у тому числі в закладах освіти державної служби зайнятості, на підприємствах, в установах, організаціях;

профорієнтація;

пошук підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом організації громадських робіт для безробітних;

надання роботодавцям, які працевлаштовують громадян, компенсації відповідно до Закону України "Про зайнятість населення" (компенсуються 50% мінімальної заробітної плати за

відповідну особу за місяць. Компенсація надається за працевлаштування зареєстрованих безробітних із числа осіб:

- віком до 25 років, які сумарно мають страховий стаж не більше 12 місяців;
- віком до 35 років - на перше робоче місце;
- звільнених із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби - на перше робоче місце після такого звільнення.

Загальна тривалість виплати такої компенсації становить не більше шести місяців, за умови збереження гарантій зайнятості особи протягом періоду, що перевищує виплати у два рази);

надання роботодавцям - суб'єктам малого підприємництва, які працевлаштовують безробітних, компенсації відповідно до Закону України "Про зайнятість населення" (компенсуються фактичні витрати у розмірі єдиного соціального внеску за відповідну особу за місяць, за який він сплачений. Загальна тривалість виплати цієї компенсації становить 12 місяців);

надання одноразової фінансової допомоги для організації підприємницької діяльності відповідно до Закону України "Про зайнятість населення" (на період дії воєнного стану тимчасом призупинено);

надання ваучера для підтримання конкурентоспроможності деяких категорій громадян шляхом перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації за професіями та спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності відповідно до Закону України "Про зайнятість населення" (вартість ваучера встановлюється в межах вартості навчання, але не може перевищувати десятикратний розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб – 10 x 2600 грн.);

здійснення заходів сприяння зайнятості внутрішньо переміщених осіб відповідно до Закону України "Про зайнятість населення" (компенсація 6500 грн. на 1 працевлаштовану внутрішньо переміщену особу);

інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

Джерелами формування коштів бюджету Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття є:

- 1) страхові внески страхувальників;
- 2) суми фінансових санкцій, застосованих до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб - підприємців за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів Фонду, недотримання законодавства про зайнятість населення, а також суми адміністративних штрафів, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за такі порушення;
- 3) кошти державного бюджету, що спрямовуються до Фонду у випадках, установлених законом;
- 4) доходи від розміщення тимчасово вільних коштів, у тому числі резерву коштів Фонду;
- 5) благодійні внески підприємств, установ, організацій;
- 6) інші надходження відповідно до законодавства України.

Кошти бюджету Фонду використовуються на:

- 1) виплату забезпечення та надання соціальних послуг, передбачених Законом;
- 2) здійснення заходів відповідно до Закону України "Про зайнятість населення";
- 3) відшкодування Пенсійному фонду України витрат, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію певних категорій осіб;

4) фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, його територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління, матеріальне та соціально-побутове забезпечення його працівників; організацію роботи правління Фонду, розвиток та функціонування Єдиної інформаційно-аналітичної системи

центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції;

5) формування резерву коштів Фонду.

Видатки бюджету Фонду щодо забезпечення виплати допомоги по безробіттю є захищеними. Фінансування цих видатків проводиться у першочерговому порядку.

ТЕМА 8. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Суб'єктами господарювання є учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна.

Суб'єктами господарювання є: 1) господарські організації - юридичні особи (державні, комунальні та інші підприємства), які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку; 2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці; 3) філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці), утворені ними для здійснення господарської діяльності.

Суб'єкти господарювання - господарські організації, які діють на основі права власності, права господарського відання чи оперативного управління і мають статус юридичної особи.

Відтак найважливішими *ознаками* будь-яких суб'єктів господарювання є:

- господарська компетенція (сукупність господарських прав та обов'язків);
- фінансово-майнова незалежність та відповідальність за зобов'язаннями;
- організаційно-правова форма;
- форма власності.

Інституційний сектор економіки — це сукупність інституційних одиниць, які мають подібні інтереси, функції та джерела фінансування, що обумовлює подібність їхньої економічної поведінки.

Відповідно до СНР усі інституційні одиниці групують у *п'ять секторів*:

1. *Нефінансові корпорації* — це інституційні одиниці, основною діяльністю яких є виробництво ринкових товарів або надання нефінансових послуг;

2. *Фінансові корпорації* — всі корпорації, які спеціалізуються на фінансових послугах або допоміжній фінансовій діяльності;

3. *Сектор загального державного управління* — об'єднує юридичні особи, для яких основною діяльністю є виконання функцій законодавчої, виконавчої або судової влади стосовно інших інституційних одиниць в межах певної території;

4. *Сектор домашніх господарств* — домогосподарство це сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти.

5. *Сектор некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства*, визначається як сукупність всіх некомерційних організацій-резидентів за винятком некомерційних організацій, які є ринковими виробниками, а також неринкових некомерційних організацій, які контролюються та в основному фінансуються органами державного управління (це в основному громадські організації і добровільні фонди).

Таблиця 4.1

ОСНОВНІ ФУНКЦІ ТА ДЖЕРЕЛА ДОХОДІВ (РЕСУРСІВ) СЕКТОРІВ

№ з/п	Сектор	Основні функції	Основні джерела доходів (ресурсів)
1	Нефінансові корпорації	Виробництво товарів та ринкових нефінансових послуг	Виручка від реалізації товарів та послуг
2	Фінансові корпорації	Фінансові операції на комерційній основі та операції зі страхування	Надходження від кредитно-депозитних операцій, відсотків, страхові внески за контрактами
3	Органи державного управління	Надання неринкових послуг для колективного споживання та перерозподілу національного доходу, багатства	Обов'язкові платежі (податки) з інституційних одиниць інших секторів
4	Домашні господарства: — як споживачі — як підприємці	Споживання Виробництво товарів і ринкових послуг	Оплата праці, трансферти з інших секторів, дохід від власності Виручка від реалізації товарів і послуг
5	Некомерційні організації, які обслуговують домашні господарства	Надання неринкових послуг домашнім господарствам	Добровільні та благодійні внески населення (домашніх господарств), доходи від власності, а також трансферти
	«Інший світ»	Цей сектор не характеризується якоюсь принциповою функцією або доходами (ресурсами); він групує іноземні одиниці (нерезиденти), тому що вони здійснюють операції з вітчизняними інституційними одиницями (резидентами даної країни)	

Фінанси суб'єктів господарювання є базовою ланкою фінансової системи, оскільки саме тут створюються валовий внутрішній продукт і національний дохід - основні джерела фінансових ресурсів.

Особливості фінансів господарюючих суб'єктів зумовлені їх функціонуванням у різних галузях економіки та різними організаційно-правовими формами господарювання.

Основні види фінансових відносин суб'єктів господарювання:

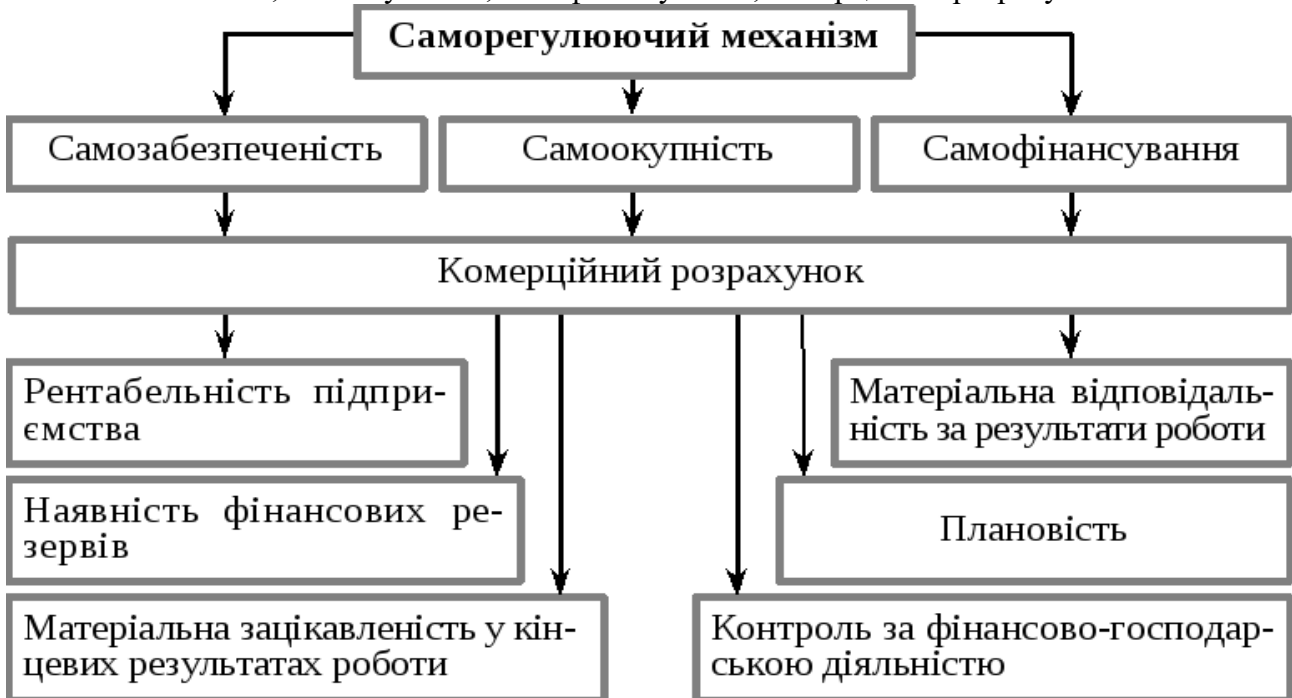
1. *Відносини підприємства з іншими суб'єктами господарювання* (з постачальниками, покупцями, будівельниками, транспортниками та іншими підприємствами як всередині країни, так і зовні), які виникають в процесі купівлі-продажу продукції, надання послуг тощо. Ці відносини у діяльності підприємств є досить значними і виконують первинну роль, оскільки саме у сфері матеріального виробництва створюється національний дохід, підприємства одержують виручку від реалізації продукції і прибуток.

2. *Відносини всередині самого підприємства*, які виникають між окремими його структурними підрозділами (філіями, цехами, відділами), а також між адміністрацією підприємства та зайнятими на ньому працівниками. Фінансові відносини всередині підприємства виникають з приводу формування статутного капіталу, формування і розподілу прибутку та фондів спеціального призначення, оплати праці працівників, виплати премій і матеріальної допомоги тощо.

3. *Відносини підприємств з вищестоячими організаціями* всередині фінансово-промислових груп, які виникають в умовах концентрації і монополізації виробництва. Вони пов'язані з формуванням і використанням централізованих грошових фондів для поповнення основних та оборотних коштів, фінансування інвестицій, наукових і маркетингових досліджень та ін.

4. Відносини підприємств з іншими ланками фінансової системи, а саме: з бюджетною системою (державним і місцевими бюджетами), позабюджетними фондами, фінансово-банківськими установами, страховими організаціями, фондовим ринком тощо.

Основні принципи організації фінансів суб'єктів підприємницької діяльності: самозабезпеченість, самоокупність, самофінансування, комерційний розрахунок.

Підприємство – це одна з найбільш розповсюджених організаційно-правових форм ведення бізнесу. Підприємством є самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної та ін. господарської діяльності.

Підприємства можуть об'єднуватися в асоціації, корпорації, консорціуми, концерни і промислово-фінансові групи.

Загалом усі підприємства *класифікують* за такими ознаками:

- *залежно від форм власності*: приватні підприємства; підприємства колективної власності (кооперативи, споживчі спілки); державні підприємства (комерційні, казенні); комунальні підприємства; підприємства, засновані на змішаній формі власності;

- *залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік*: великі, середні, малі;

- *залежно від способу утворення та формування статутного фонду*: унітарні підприємства і корпоративні підприємства.

Фінанси підприємств – це економічні відносини, пов'язані формуванням, розподілом і використанням фондів грошових коштів підприємств в процесі розширеного відтворення.

Фінанси підприємств виконують такі *функції*:

- *відтворювальну*, яка полягає у формуванні фондів грошових коштів, необхідних для подальшого функціонування підприємства;

- *розподільчу*, яка полягає в первинному розподілі доходів (виручки від реалізації) на підприємстві;

- *контрольну*, яка полягає в контролі за дотриманням певних пропорцій у розподільчих і фондоутворюючих процесах на підприємстві.

Дохід підприємства – це сума грошових коштів, одержаних підприємством в результаті здійснення операційної, фінансової та іншої діяльності за певний період часу.

У результаті здійснення усіх видів *звичайної діяльності* (операційної (основної), фінансової та інвестиційної), підприємство може отримувати:

- 1) доходи від операційної діяльності;
- 2) доходи від участі в капіталі;
- 3) інші фінансові доходи;
- 4) інші доходи від звичайної діяльності.

Основним джерелом *доходів від операційної (основної) діяльності* підприємства є виручка від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг). *Виручка від реалізації продукції, робіт і послуг* для підприємства є важливим джерелом відшкодування витрат на виробництво продукції підприємства і формування його прибутку.

Інші операційні доходи формуються: від реалізації оборотних активів; іноземної валюти; від операційної оренди (фінансового і оперативного лізингу); від операційних курсових різниць за операціями в іноземній валюті; як одержані (визнані) пені, штрафи, неустойки; від списання кредиторської заборгованості; як одержані гранти та субсидії тощо.

Доходи від участі в капіталі – це доходи від інвестицій в асоційовані і дочірні підприємства та доходи від спільної діяльності.

Інші фінансові доходи – це отримані підприємством дивіденди, проценти за облігаціями, інші доходи, отримані від фінансових інвестицій.

Інші доходи від звичайної діяльності включають в себе: доходи від ліквідації необоротних активів; інші доходи від звичайної діяльності.

Крім доходів, отриманих від звичайної діяльності, підприємство може отримувати доходи від надзвичайних подій. *Доходами від надзвичайних подій* вважають відшкодування збитків страховими компаніями, а також благодійні внески інших суб'єктів підприємницької діяльності. При цьому їх відображають в обліку відокремлено від звичайної діяльності.

Витрати підприємства – це вартість ресурсів (трудових, матеріальних, фінансових), спожитих в процесі виробництва та реалізації продукції та/або при здійсненні інших господарських операцій на підприємстві.

Виробнича собівартість продукції є основною складовою собівартості реалізованої продукції, яка формується протягом звітного періоду і передбачає:

- прямі матеріальні витрати (вартість сировини та основних матеріалів; вартість купівельних напівфабрикатів та комплектуючих виробів; вартість допоміжних та інших матеріалів);

- прямі витрати на оплату праці (заробітна плата робітників, зайнятих у виробництві продукції, виконанні робіт або наданні послуг; інші виплати, які можуть бути безпосередньо віднесені до конкретного об'єкта витрат);

- інші прямі витрати (відрахування на соціальні заходи, плата за оренду земельних і майнових паїв, амортизація тощо);

- загальновиробничі витрати (на управління виробництвом; амортизація основних засобів загальновиробничого призначення; на утримання, експлуатацію та ремонт, страхування, операційну оренду основних засобів та інших необоротних активів загальновиробничого призначення; на охорону праці, техніку безпеки та охорону навколишнього природного середовища).

Фінансові витрати – це витрати, пов'язані з інвестуванням тимчасово вільних коштів у фінансові активи.

Прибуток підприємства – це частина новоствореної вартості, що відображає різницю між доходами, отриманими від фінансово-господарської діяльності підприємства та видатками на її здійснення і є винагородою за ризик здійснення підприємницької діяльності.

Послідовне зіставлення доходів і витрат дає змогу визначити чистий прибуток (збиток) звітного періоду. *Чистий прибуток* – це сума коштів, які залишаються у розпорядженні підприємства після сплати податку на прибуток.

Розподіл прибутку - це спрямування прибутку до різноманітних фондів підприємства (фонду виплати дивідендів, фонду матеріального заохочення працівників, фонду соціальних потреб, фонду розвитку виробництва, резервного фонду тощо). Відповідно до установчих документів підприємство визначає напрями розподілу і використання чистого прибутку залежно від його організаційно-правової форми.

Особливості організації фінансів банківських установ. Станом на 1 вересня 2022 року в Україні налічувалося 67 діючих банків, з них 30 – з іноземним капіталом, у т. ч. 22 – зі 100%-вим іноземним капіталом.

Доходами банку є загальна сума коштів, отриманих від активних операцій: відсотки, доходи і комісія від наданих послуг, доходи від операцій із цінними паперами, валютою, банківськими металами тощо. Валовий дохід банку включає відсоткові і невідсоткові доходи.

Основним джерелом доходів банку є *відсоткові доходи*, до яких належать:

- відсотки від надання кредитів на різний строк у національній та іноземній валюті резидентам та нерезидентам для виробничих, торговельних, споживчих й інших цілей (розмір відсоткових ставок та порядок їх сплати встановлює банк на основі кредитної угоди);

- надходження від інвестиційних цінних паперів;

доходи від строкових депозитів, розміщених в інших банках тощо.

До невідсоткових доходів банку належать:

- комісійні винагороди за розрахунково-касове обслуговування (оплата переказних операцій);
- ведення депозитних рахунків (зокрема, так званих «бізнес-ангелів», які мають на рахунку понад 100 тис. дол. США);
- касове обслуговування (приймання платежів населення на користь інших організацій та підприємств);
- інкасація грошової виручки;
- доходи від інвестиційної діяльності (дивіденди за цінними паперами; доходи, отримані від участі у спільній господарській діяльності тощо);
- доходи від валютних операцій, факторингу;
- доходи від трастових (довірчих) операцій (послуг) фізичним особам: (розпорядження спадщиною, власністю, опікунство, збереження майна, надання посередницьких послуг); організаціям (розпорядження активами, агентські та представницькі послуги, послуги з фінансування капітальних вкладень, у зовнішньоекономічній діяльності, ліквідації підприємства тощо).

Витратами банків є витрати грошових коштів на виконання операцій та витрати на забезпечення функціонування банків. Виокремлюють дві групи витрат:

а) *відсоткові витрати*: нараховані й сплачені відсотки за депозитами у гривнях і валюті;

б) *невідсоткові витрати*: операційні (поштові витрати та витрати на електронний зв'язок, сплачені комісійні за надані банку послуги, витрати на валютні операції тощо); витрати на забезпечення функціонування банку (утримання апарату управління; господарські витрати (амортизаційні відрахування, орендна плата тощо); інші витрати (штрафи, пеня, неустойки сплачені тощо).

Прибуток банку — це фінансовий результат його діяльності у вигляді перевищення доходів над витратами.

Прибуток банку після сплати податку на прибуток розподіляють за напрямками:

1) капіталізований прибуток — прибуток, який спрямовують у капітал банку та на інші потреби: статутний капітал, резервний капітал, прибуток спеціального призначення (потреби кредитної установи);

2) прибуток, призначений для виплати дивідендів.

Із прибутку відшкодовують витрати працівників кредитної установи на добровільне медичне обслуговування, інші соціальні потреби тощо.

Особливості організації фінансів страхових компаній.

Станом на 1 червня 2022 року в Україні функціонувала 141 страхова компанія, з яких: 129 страховиків non-life (активно працює на ринку близько 50 компаній) та 12 life-страховиків (активно працює на ринку 10 компаній). Кількість зареєстрованих страховиків у 1 кварталі 2021 року становила 208 СК: 188 ризикових та 20 лайфових компаній.

Основною діяльністю страхових компаній є надання страхових послуг як виду цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання страхових випадків, визначених угодою страхування або законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів. Страхові компанії для забезпечення власних потреб можуть проводити інші господарські операції.

Особливістю фінансів страхових компаній є формування страхових резервів для забезпечення майбутніх виплат страхових сум і страхового відшкодування залежно від видів страхування.

Кошти страхових резервів розміщують з урахуванням безпечності, прибутковості, ліквідності, диверсифікованості. Вони можуть бути представлені активами таких категорій: грошові кошти на розрахунковому рахунку; банківські вклади (депозити); валютні вклади згідно з валютою страхування; нерухоме майно; акції, облігації; цінні папери, що емітує держава; інвестиції в економіку України за напрямками, визначеними Кабінетом Міністрів України; банківські метали; готівка у касі.

Страхові організації займаються не лише страховою діяльністю, а й інвестиційно-фінансовою, використовуючи для цього тимчасово вільні кошти зі страхових резервів та інших нагромаджень.

Відтак страхові організації отримують *доходи*:

від страхової діяльності;

від інвестування і розміщення тимчасово вільних коштів (як власних (статутний капітал, амортизація, прибуток), так і вільних коштів страхових резервів) у державні й інші цінні папери, акції, банківські вклади, нерухомість, валютні цінності;

інші доходи, що не мають страхового або інвестиційного походження, але можуть бути в господарській діяльності страховиків (плата за здані в оренду приміщення, транспортні засоби та інші основні засоби, доходи від продажу комп'ютерних програм тощо).

Витрати страхових компаній: на виплату страхових відшкодувань, формування резервного фонду, ведення справ клієнтів; інвестиційні витрати; адміністративно-господарські витрати; виплата комісійних і брокерських винагород.

До організацій, створених органами державної влади і місцевого самоврядування, належать усі організації та установи: соціальної сфери (охорони здоров'я, освіти, науки, культури і мистецтва, фізичної культури і спорту тощо) та соціального захисту і соціального забезпечення. Ці організації є юридичними особами (як правило, некомерційними), господарсько-господарська діяльність яких здійснюється на основі кошторису доходів і видатків.

Особливості фінансів вищенаведених некомерційних організацій полягають у такому:

- тут не виробляється матеріальний продукт і не створюється вартість, а лише виконуються роботи і надаються послуги;

- процес надання послуг співпадає із процесом їх споживання, тобто в цій сфері не існує посередників. Не існує також нагромадження робіт і послуг, як це має місце у виробничій сфері;

- тут широко використовується висококваліфікована робоча сила - спеціалісти з вищою освітою, кандидатськими і докторськими ступенями, що потребує відповідної оцінки і оплати;

- найбільшу питому вагу у видатках установ соціальної сфери займає оплата праці;

- платежі в бюджет є не значними або взагалі відсутні.

Основним джерелом фінансування некомерційних організацій є державний бюджет або місцеві бюджети. Бюджетне фінансування таких установ має певні особливості.

По-перше, фінансування бюджетних установ є кошторисним. Тому тут не допускаються видатки, не передбачені кошторисом, а також перевищення фактичних видатків над плановими.

По-друге, особливістю кошторисного фінансування є цільовий характер бюджетних асигнувань.

Кошторис доходів і видатків установи є плановим документом, що визначає розмір і цільове направлення коштів, які використовуються на утримання установи та здійснення нею фінансово-господарської діяльності.

Кошториси доходів і видатків на календарний рік складають самі установи, а розглядають і затверджують їх головні розпорядники бюджетних коштів (для установ, що фінансуються із державного бюджету – це міністри чи керівники відомств, а для установ, що

фінансуються з місцевих бюджетів – начальники управлінь та завідувачі відділами місцевих державних адміністрацій і виконкомів місцевих рад).

Кошторис доходів і видатків установи складається з двох основних розділів: доходи і видатки.

Розділ доходів включає:

- надходження коштів із загального фонду бюджету;
- інші надходження (від надання платних послуг, які відповідають профілю установи, плата за проживання в гуртожитку, орендна плата, від надання транспортних послуг, доходи від реалізації зайвих товарно-матеріальних цінностей, спонсорська та добровільна допомога, отримані штрафні санкції, доходи від підсобних господарств тощо).

До розділу видатків належать:

- оплата праці працівників бюджетних установ;
- нарахування на заробітну плату (єдиний соціальний внесок);
- видатки на відрядження;
- придбання предметів постачання і матеріалів та оплата послуг (предмети, матеріали, обладнання та інвентар; медикаменти та перев'язувальні матеріали; продукти харчування; м'який інвентар та обмундирування; оплата транспортних послуг та утримання автотранспортних засобів; оренда та експлуатаційні послуги; послуги зв'язку тощо);
- оплата комунальних послуг та енергоносіїв (оплата тепlopостачання, водопостачання, електроенергії, природного газу тощо);
- капітальні видатки (придбання основного капіталу, капітальне будівництво, капітальний ремонт, придбання землі і нематеріальних активів, капітальні трансферти).

Добровільні громадські формування об'єднують громадян на основі єдності інтересів та уподобань для спільної реалізації своїх прав і свобод.

Незалежно від назви, яку отримує таке формування (рух, конгрес, фонд, спілка), всі вони поділяються на дві великі групи: політичні партії і громадські організації та добровільні фонди.

Політичні партії об'єднують громадян–прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, головною метою яких є участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади та місцевого самоврядування.

Станом на 1 січня 2022 року в Україні офіційно зареєстровані 370 політичних партій. На виборах до Верховної Ради у 2019 році брали участь 22 політичних партій, 5 з яких стали парламентськими.

Громадські організації створюються для задоволення та захисту соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів громадян (професійні спілки, творчі спілки, товариства сліпих тощо). Станом на 1 січня 2021 року в Україні було зареєстровано 160 тисяч організацій громадянського суспільства, з них 92 470 – це громадські організації, 1 875 – громадські спілки, 26 651 релігійна організація, 28 713 профспілок, 317 творчих спілок, 19 812 благодійних організацій та 1 649 органів самоорганізації населення.

Громадські організації та політичні партії володіють майном і коштами, необхідними для здійснення їхньої статутної діяльності. Майно і кошти можуть бути надані засновниками, учасниками, державою, підприємствами і організаціями.

Об'єднання громадян мають право проводити необхідну господарську та комерційну діяльність шляхом створення комерційних установ і

організацій зі статусом юридичної особи, а також виступати засновниками підприємств.

Доходи політичних партій та громадських організацій формуються, головним чином, за рахунок:

- вступних та членських внесків;
- поступлень від належних їм комерційних структур;
- проведення платних заходів;
- добровільних та спонсорських пожертвувань фізичних і юридичних осіб;
- державне фінансування статутної діяльності політичних партій, яке розпочалося з третього кварталу 2016 року (відповідно до внесених змін до Закону України “Про політичні партії в Україні”).

Для політичних партій встановлені деякі обмеження:

- створені ними установи і організації можуть належати тільки до засобів масової інформації;
- комерційна діяльність має бути пов’язана з продажем суспільно-політичної літератури, виробів із власною символікою, проведенням фестивалів, свят, виставок, лекцій тощо.

Політичним партіям заборонено отримувати кошти і майно від:

- 1/ іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних громадян і осіб без громадянства;
- 2/ державних органів і підприємств (крім випадків, передбачених законодавством);
- 3/ підприємств, створених на основі змішаної форми власності, в яких частка держави або іноземного учасника є більшою 20%;
- 4/ нелегалізованих об’єднань громадян;
- 5/ анонімних жертвувачів.

Видатки громадських організацій та політичних партій пов’язані із необхідністю фінансування витрат згідно статутної діяльності, а також витрат на оплату праці штатного управлінського апарату, адміністративно-господарських витрат, проведенням культурно-масових заходів.

Громадські організації і політичні партії - це некомерційні організації, і тому вони не сплачують податку на прибуток, користуються пільгами по деяких інших податках і зборах.

Держава не втручається в діяльність вказаних організацій, яка регламентується виключно їх статутом.

Сьогодні, відповідаючи на виклики воєнного часу, багато громадських організацій змінюють свою діяльність та ставлять перед собою інші цілі та завдання, ніж ті, що були визначені їхніми установчими документами. Найпоширенішими є, наприклад, надання фінансової та організаційної допомоги ЗСУ та ТрО, організація допомоги постраждалим людям та тваринам, координація центрів допомоги для ВПО, організація гуманітарної допомоги, автоволонтерство тощо.

В умовах війни волонтерська діяльність, яка здійснюється в межах громадської організації, має певні переваги.

Наразі велика кількість людей займається волонтерством, але робить це без реєстрації громадської організації. Через це волонтери стикаються з певними проблемами:

- брак власних ресурсів на глобальних проєктах;

- відсутність можливості залучення крупних меценатів, оскільки, з великою долею ймовірності, вони не будуть скидати кошти на картку волонтера, яким би відповідальним той не був;

- нестача людського ресурсу.

Реєстрація громадської організації дозволяє усунути ці перешкоди, оскільки, по-перше, громадська організація може мати власний рахунок в банку, що вже є неабиякою перевагою, адже для потенційних благодійників є зрозумілим, кому саме вони переказують кошти. По-друге, в рамках громадської організації можна залучити меценатів, зокрема, світові благодійні фонди, які більш приязно ставляться до зареєстрованих структур та можуть упевнитися в тому, що такі кошти дійсно будуть реалізовані відповідно до задач, які громадська організація перед собою ставить. По-третє, в рамках громадської організації існує можливість згуртувати величезну кількість однодумців, поєднати логістичні бази та інші контакти, що допомагає розширювати можливості волонтерства, розподіляти людський ресурс відповідно до потреб, які можуть мінятися.

Доброчинний фонд – це недержавна організація, головною метою функціонування якої є здійснення доброчинної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій громадян. Доброчинна благодійницька діяльність в Україні здійснюється в таких напрямках:

- поліпшення матеріального становища соціально незахищених верств населення;

- надання допомоги потерпілим від стихійного лиха, конфліктів, жертвам репресій;

- підтримка розвитку охорони здоров'я, освіти, науки, культури;

- захист і охорона навколишнього середовища;

- захист і охорона історичних пам'яток тощо.

Держава не втручається в діяльність доброчинних фондів, але може сприяти їхньому розвитку, особливо коли діяльність таких фондів спрямована на вирішення проблем загальнонаціонального чи регіонального значення (в такому випадку можуть виділятися кошти з бюджету).

Однією із великих груп інституційних одиниць економіки України є домогосподарства. Фізичні особи – члени домогосподарств мають право займатися підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи.

У процесі проведення фінансово-господарської діяльності фізичні особи – суб'єкти підприємництва одержують доходи та здійснюють видатки. Основною метою їх діяльності є одержання прибутку.

Основними *перевагами* організації підприємницької діяльності без створення юридичної особи є відносна простота її заснування (наприклад, укладання договору для організації спільної діяльності юридичних осіб або проходження державної реєстрації для приватного підприємця), а також низький рівень накладних затрат для створення та функціонування такого суб'єкта господарювання.

Основні *недоліки* організації підприємницької діяльності у формі приватного підприємця такі:

- суттєво обмежені можливості залучення додаткових фінансових ресурсів;

- приватний підприємець несе необмежену відповідальність по зобов'язаннях, які виникли в результаті його підприємницької діяльності.

Громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи. Громадянин-підприємець має право заявити як комерційне найменування своє прізвище або ім'я.

Громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення.

Громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність: безпосередньо як підприємець або через приватне підприємство, що ним створюється;

із залученням або без залучення найманої праці; самостійно або спільно з іншими особами.

Особливої уваги у фінансовій діяльності фізичних осіб – підприємців займає питання оподаткування. Оподаткування фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності може здійснюватися такими способами:

- спрощена система оподаткування, яка передбачає сплату єдиного податку;
- традиційна система оподаткування.

Спрощена система оподаткування передбачає встановлення єдиного податку.

Суб'єкти підприємницької діяльності-фізичні особи, мають право вибирати спосіб оподаткування доходів, одержуючи свідоцтво про сплату єдиного податку. Ставки єдиного податку для фізичних осіб встановлюються місцевими радами за місцем державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності з урахуванням виду діяльності та місця її здійснення.

15 березня 2022 року було прийнято Закон України №2120-IX "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану", відповідно до якого передбачаються особливості справлення податкових зобов'язань, у тому числі й щодо платників спрощеної системи оподаткування, а саме:

◆ З 1 квітня 2022 року та на період дії воєнного стану для фізичних осіб-підприємців (ФОП), платників єдиного податку I та II групи, сплата єдиного податку – добровільна. Той, хто не бажає сплачувати податок у період воєнного стану, просто не заповнює декларацію за вказаний період.

◆ Під час мобілізації ФОП, які належать до II та III груп платників єдиного податку, а також юридичні особи, які належать до III групи, можуть за власним рішенням не сплачувати ЄСВ за найманих працівників, призваних під час мобілізації на військову службу до Збройних Сил України.

◆ З 1 квітня 2022 року ФОП та юридичні особи, в яких упродовж минулого календарного року дохід не перевищує 10 мільярдів гривень, можуть перейти на сплату єдиного податку III групи за ставкою 2% із урахуванням такого:

1. до таких платників єдиного податку не застосовуються будь-які обмеження щодо кількості найманих працівників;

2. платники єдиного податку не є платниками податку на додану вартість;

3. авансовий внесок єдиного податку сплачуються щомісячно до 15 числа за підсумками попереднього місяця;

4. податкова звітність подається щоквартально у строки, передбачені для квартальної звітності.

Не зможуть стати платниками єдиного податку III групи суб'єкти господарювання, які: організують та проводять азартні ігри, лотереї та парі; займаються обміном іноземної валюти; виробляють, експортують, імпортують та продають підакцизні товари; здійснюють видобуток та реалізацію корисних копалин; займаються певними видами фінансової діяльності, зокрема страхові (перестрахові) брокери, банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, страхові компанії, інвестиційні фонди і компанії тощо.

Платник податків повертається на систему оподаткування, яка використовувалася до переходу на систему єдиного податку за ставкою 2% з початку наступного календарного місяця, після припинення воєнного стану.

ТЕМА 9. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

У сучасних умовах домогосподарство стає дедалі вагомішим суб'єктом фінансових відносин, взаємодіючи з державою (при сплаті податків до бюджету та отриманні соціальних допомог), підприємствами і організаціями (при отриманні заробітної плати, матеріального заохочення), а також інституціями фінансового ринку (банками, страховими компаніями, кредитними спілками, ломбардами, недержавними пенсійними фондами).

І хоча в сучасних умовах характерною є персоніфікація фінансових відносин на рівні окремих індивідів (скажімо, сплата податків, відкриття банківського рахунку, отримання кредиту), все ж таки в Україні окремі фінансові процеси побудовані саме на основі оцінки сукупного доходу усіх членів домогосподарства (при отриманні субсидій, допомог, податкової соціальної пільги). Тому особисті фінанси, будучи тісно пов'язаними із фінансами домогосподарств, є важливою складовою останніх (рис. 1).

У складі *фінансів домогосподарств* виокремлюють такі ланки:

- особисті фінанси, якщо домогосподарство складається з однієї людини, яка має власне джерело доходу і самостійно формує свої витрати;
- сімейні фінанси, якщо домогосподарство представлено однією простою сім'єю, яка формує єдиний спільний бюджет;
- родинні фінанси, якщо це розширене домогосподарство, до складу якого входять кілька сімей, кожна з яких має відокремлений бюджет або один спільний і кілька відокремлених бюджетів.

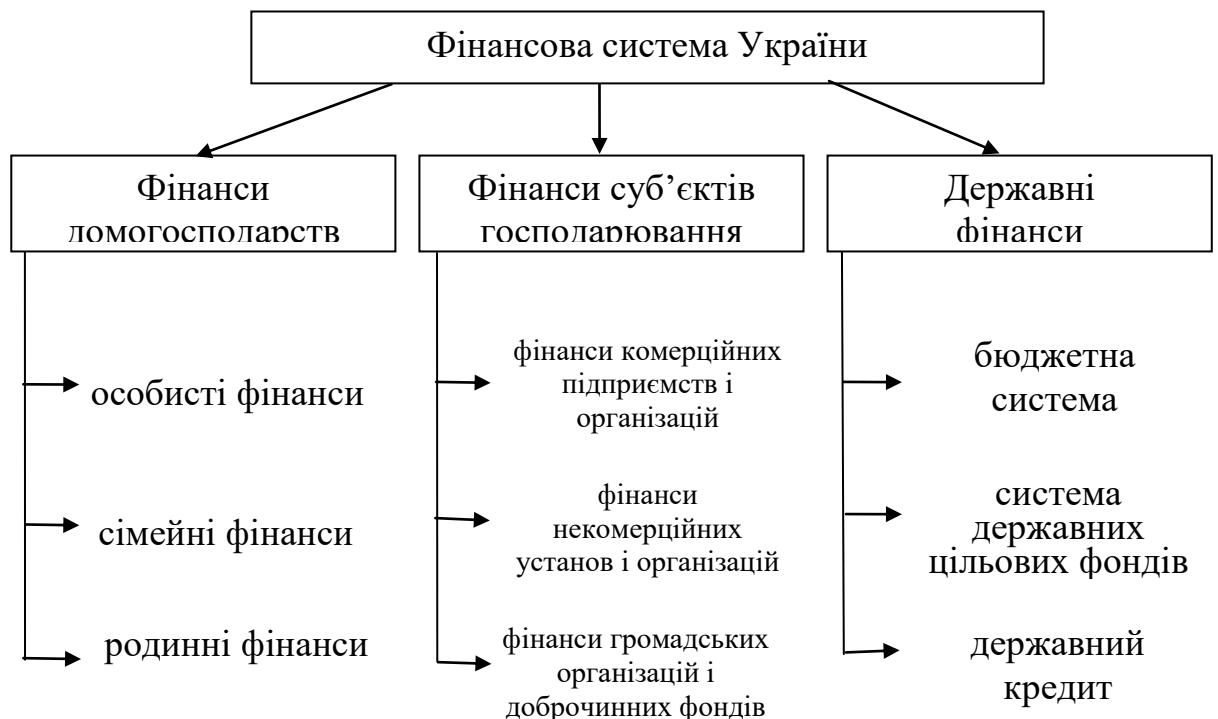

Рис. 1. Склад фінансової системи України за внутрішньою будовою

За сутністю фінанси домогосподарств є сукупністю економічних відносин, у які вступають домогосподарства та їх окремі учасники з приводу формування, розподілу і

використання відповідних фондів грошових коштів (у найбільш загальному вигляді – це фонди споживання і заощадження).

Фінанси домогосподарств як *явище* відображають внутрішні і зовнішні грошові потоки (тобто рух грошових коштів) домогосподарств у розрізі їхніх окремих видів. Внутрішніми грошовими потоками домогосподарства є потоки, які виникають між його учасниками всередині домогосподарства. Система зовнішніх грошових потоків домогосподарства включає рух грошових коштів між домогосподарством та іншими суб'єктами. Важливою умовою успішного господарювання домогосподарств в сучасних умовах є синхронізація, тобто узгодженість у часі вхідних та вихідних грошових потоків, що забезпечує належне виконання зобов'язань членами домогосподарств та їх платоспроможність.

За *змістом* фінанси домогосподарств відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів, у які залучені домашні господарства, а саме формування і використання фондів грошових коштів. Отже, грошові фонди (передусім фонди споживання та заощадження), які створюються і використовуються членами домашніх господарств у процесі їхньої соціально-економічної діяльності, є матеріальним змістом фінансів домогосподарств. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від інших економічних категорій. А зв'язок і взаємодія між фондами забезпечуються за допомогою грошових потоків. Відтак, фонди грошових коштів (статика фінансів) і грошові потоки (їх динаміка, перетворення) завжди функціонують в органічній єдності і взаємозв'язку.

Фінанси домогосподарств за *формою* – це основні елементи, які характеризують рух грошових фондів домогосподарств. У найзагальнішому вигляді – це доходи і витрати як матеріальне вираження фінансових відносин, у які вступають домашні господарства в процесі своєї економічної діяльності. Основними джерелами доходів домашніх господарств є заробітна плата, прибуток та змішаний дохід від підприємницької діяльності, доходи від власності, соціальні допомоги, пенсії, стипендії тощо. Основними видами витрат домогосподарств є витрати на придбання продовольчих і непродовольчих товарів, оплату комунальних послуг, сплату податків, приріст фінансових активів тощо.

Фінансове планування є однією з основ управління та контролю за фінансовим станом окремої людини чи домогосподарства. Більшість громадян України, попри скрутне економічне становище, не здійснюють обліку особистих доходів і витрат та не використовують у повсякденному житті фінансові плани для досягнення поставлених цілей.

За оцінками зарубіжних незалежних фінансових консультантів, складання особистого бюджету та детальна оцінка особистого фінансового стану дають можливість у майбутньому чіткіше визначити власні фінансові цілі, сформувані стратегію їх досягнення та зекономити на непотрібних витратах від 10% до 20%.

Фінансове планування на рівні домогосподарства – це процес, за допомогою якого домогосподарства досягають фінансових цілей (які, зазвичай, вимагають грошових коштів для їх реалізації) і забезпечують ефективний перерозподіл отриманого доходу на перспективу. Його об'єктом є доходи і витрати домогосподарства, а суб'єктами – окрема особа, сім'я, особистий фінансовий консультант або консалтингова компанія.

Фінансовий план домогосподарства – це індивідуально розроблений для конкретної сім'ї план дій щодо вирішення фінансових проблем і досягнення фінансових цілей (одержання пасивного доходу, оптимізації доходів і витрат, погашення боргу, купівля житла, оплата за навчання дітей тощо).

Фінансовий план – це не лише планування та облік доходів і витрат. Це інструмент, за допомогою якого можна проводити моніторинг своєї фінансової діяльності, здійснювати прогнози на майбутнє, робити висновки із досвіду фінансових операцій та оптимізувати свої фінансові потоки.

Процес *фінансового планування* складається з таких *етапів*:

Визначення фінансових цілей.

Складання балансу активів і пасивів.

Формування бюджету домогосподарства.

Визначення напрямів максимізації доходів і раціоналізації витрат .

Формування заощаджень та їх інвестування у фінансові активи для отримання прибутку.

Звернення (за потреби) до послуг незалежних фінансових консультантів.

Важливою передумовою ефективного фінансового планування є складання *балансу активів і пасивів* (табл. 1), а важливим фінансовим планом, який складається домогосподарством на певний період часу (місяць, квартал або рік), є *бюджет домогосподарства*. Він є основним фінансовим планом, у якому відображені джерела й обсяги надходжень (дохідна частина) і напрями розподілу та використання коштів (витратна частина) (табл. 2).

Таблиця 1

Баланс активів і пасивів домогосподарства (станом на певну дату)

АКТИВИ	ПАСИВИ
Готівка в національній валюті	Кредит у банку
Готівка в іноземній валюті	Борг одnogрупнику
Акції підприємства	Неоплачене навчання
Облігації внутрішньої державної позики	Інша кредиторська заборгованість
Золоті злитки	Квартира, в якій проживає особа
Антикваріат	Гараж для особистого користування
Твори мистецтва	Машина для особистого користування
Депозит у банку	Дача для особистого користування
Квартира, що здається в оренду	
Гараж, що здається в оренду	
Машина, що приносить дохід	
Дача, що здається в оренду	
Інші активи	

Таблиця 2

Баланс активів і пасивів домогосподарства (на певний період часу: місяць)

ДОХОДИ	ВИТРАТИ
оплата праці	Відносно постійні
доходи від підприємницької діяльності	витрати на харчування
доходи від самозайнятості	оплата житлово-комунальних послуг
доходи від продажу сільськогосподарської продукції	оплата послуг зв'язку
доходи від продажу особистого і домашнього майна	оплата проїзду на транспорті
доходи від продажу нерухомості	сплата страхових внесків
доходи від здавання внайми нерухомості	сплата процентів за користування кредитом
пенсії	утримання і експлуатація автомобіля
стипендії	Змінні
соціальні допомоги та компенсаційні виплати	придбання одягу, взуття, побутових товарів
відсотки по депозитних вкладах	медичне обслуговування
дивіденди на акції	витрати на відпочинок
доходи від інших цінних паперів	купівля подарунків
доходи від продажу цінних паперів	особисті витрати
допомога від родичів	допомога родичам
аліменти	Інвестиційні
інші доходи	придбання акцій і облігацій
	купівля нерухомості
	вклади до банків
	інші витрати
<i>Дефіцит / Профіцит</i>	

Залежно від мети управління та масштабів майна, члени домогосподарства можуть складати тижневі, місячні, квартальні та річні бюджети. На практиці найбільш поширеними є місячні й річні бюджети.

Розібратись у питаннях управління фінансами домогосподарств допомагають *незалежні фінансові консультанти*. Фінансовий консультант – це фахівець з інвестування, який радить, як зберегти і примножити кошти клієнтів. Фінансовий консультант оцінює фінансовий стан і ресурси клієнта, розробляє для нього інвестиційну політику, схему роботи з банками, брокерськими та страховими компаніями, допомагає приймати фінансові рішення й управляти особистим чи сімейним бюджетом. Особистий фінансовий консультант надає широкий перелік послуг (рис. 2). Причому професійна діяльність незалежного фінансового консультанта є перспективною і прибутковою, адже основними перевагами цієї професії є: простота організації; низькі стартові витрати; вільний графік роботи; стабільний дохід із високим потенціалом росту; постійний розвиток; визнання і вдячність клієнтів (рис. 3).

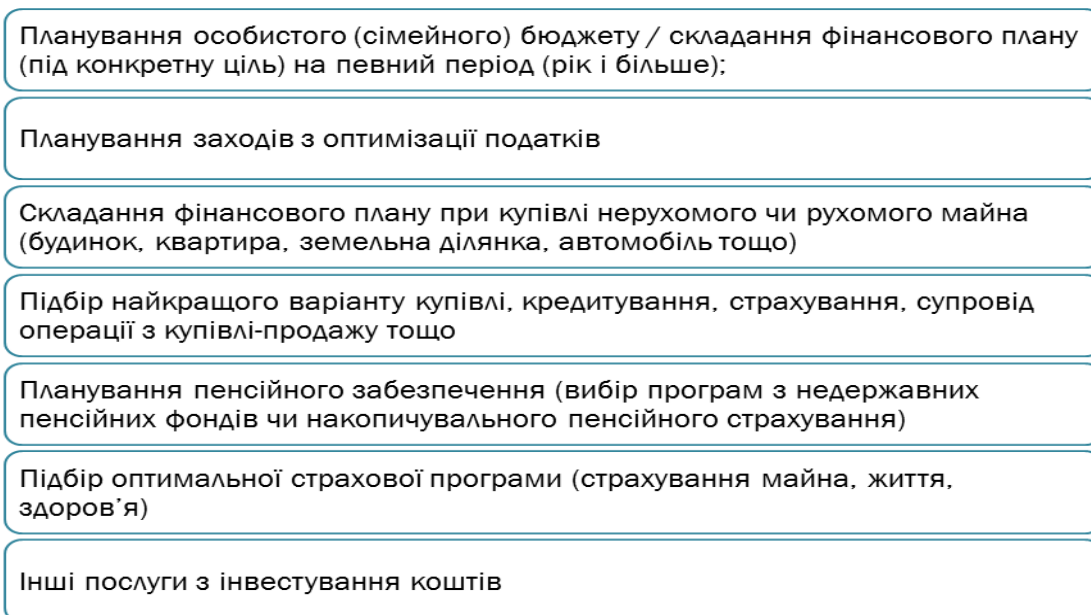

Рис. 2. Перелік послуг, який надає особистий фінансовий консультант

Рис. 3. Переваги професії особистого фінансового консультанта

На Заході більшість родин співпрацюють із незалежним фінансовими консультантами та купують фінансові послуги, лише проконсультувавшись із ним. В Україні потреба в послугах фінансових консультантів зростатиме пропорційно поліпшенню матеріального добробуту громадян, збільшенню кількості фінансових послуг і інструментів, зменшенню патерналістських настроїв населення й соціальної підтримки з боку держави. До того ж, запровадження другого рівня пенсійної реформи потребуватиме великої кількості консультантів із питань пенсійних накопичень, що відкриватиме нові можливості для розвитку цієї професії на вітчизняному фінансовому ринку.

Заощадження домогосподарств – це частина доходів, що не використовуються на поточне споживання та призначається для задоволення потреб у майбутньому.

Залежно від функціональної спрямованості заощадження домогосподарств поділяють на мотивовані та немотивовані (вимушені).

Немотивовані заощадження домогосподарств виникають внаслідок перевищення платоспроможності над рівнем потреб. Це може відбуватися у таких випадках: рівень доходів досить високий і перевищує нинішні потреби; рівень пропозиції та якість пропонованих товарів або послуг не може задовольнити попит споживачів. Мотив – це підстава або привід, які спонукають заощаджувати для створення грошового резерву з метою забезпечення майбутніх витрат, фінансової незалежності, забезпечення гідного майбутнього своїх дітей тощо.

За характером мобілізації заощадження домогосподарств поділяють на організовані та неорганізовані. Організовані заощадження – це заощадження населення, мобілізацію і розміщення яких на фінансовому ринку здійснюють банківські або небанківські фінансово-кредитні установи. Неорганізовані заощадження – переважно готівкові кошти, які домогосподарства зберігають у національній та іноземній валютах. До неорганізованих заощаджень належать також зберігання коштів у вигляді коштовностей, дорогоцінних металів, дорогих товарів тривалого користування тощо.

За формою здійснення заощадження домогосподарств поділяють на такі: готівка (у національній та іноземній валютах), кошти на рахунках банків, вклади в небанківських депозитних установах, цінні папери, нерухомість, дорогоцінні метали, коштовності, антикваріат.

Домогосподарства переважно накопичують кошти у банківських установах, що пов'язано із тим, що банківські установи забезпечують отримання стабільних доходів, пропонують інші численні послуги. При цьому держава гарантує відшкодування депозитних коштів за рахунок Фонду гарантування вкладів фізичних осіб.

Депозит (вклад) – це кошти в готівковій або безготівковій формі, у валюті України або в іноземній валюті, які розміщені клієнтами на рахунках у банках на договірних засадах на визначений строк зберігання (або без зазначення такого строку) і підлягають виплаті вкладнику відповідно до умов договору.

За терміном користування депозити поділяють на депозити до запитання та строкові. Депозити до запитання зберігаються на поточних рахунках, які відкриваються банком кожному клієнту, і можуть бути в будь-який момент зняті готівкою на вимогу клієнта. Строкові депозити – це грошові кошти, які розміщуються їхніми власниками у банку для зберігання на депозитних рахунках на визначений термін з виплатою обумовлених процентів.

Перевагами розміщення коштів на банківських депозитних рахунках є: отримання фіксованого, передбачуваного доходу; можливість отримання інших банківських послуг; гарантоване відшкодування коштів у випадку банкрутства банку за рахунок Фонду гарантування вкладів фізичних осіб; регулювання банківських операцій з боку НБУ; захищеність від крадіїв. Недоліками розміщення коштів на банківських депозитних рахунках є невисокий рівень доходності, інфляційне знецінення депозитних коштів, втрата доходів при достроковому знятті коштів, невідшкодування коштів Фондом гарантування вкладів, які більші за встановлену законом суму.

Страховий захист депозитів в Україні здійснюється за рахунок Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, який зобов'язується виплачувати кожному вкладнику до 200 тис. грн., якщо який-небудь із банків, що є членом Фонду, стане неплатоспроможним. Однак після завершення тримісячного терміну з дня скасування чи припинення дії воєнного стану максимальна сума гарантованого відшкодування для вкладників банків України становитиме 600 тис. грн.

Ринок небанківських фінансових послуг в Україні представлений установами, що забезпечують доступ населення до широкого спектру фінансових послуг небанківського характеру. Такими фінансовими організаціями є страхові компанії, кредитні спілки, недержавні пенсійні фонди, ломбарди та інші фінансові компанії.

Фондовий ринок (ринок цінних паперів) – частина ринку капіталів, де здійснюються емісія, купівля і продаж цінних паперів. Фондовий ринок поділяють на первинний та вторинний. Первинний ринок – це ринок, де відбувається первинне розміщення цінних паперів. Вторинний ринок – ринок, де відбувається купівля-продаж раніше випущених цінних паперів.

Учасниками фондового ринку є: емітенти (юридичні особи, держава); інвестори (фізичні та юридичні особи, резиденти і нерезиденти); інституційні інвестори (інститути спільного інвестування, інвестиційні фонди, взаємні фонди інвестиційних компаній, недержавні пенсійні фонди, страхові компанії, інші фінансові установи); професійні учасники фондового ринку (дилери, брокери). До переваг інвестування коштів у цінні папери (акції, облігації) відносять отримання доходів у формі дивідендів, до недоліків – ризик втрати доходів при зниженні вартості цінних паперів, ризик банкрутства акціонерного товариства.

Людина, яка володіє тимчасово вільними коштами, з метою здійснення заощаджень може придбати рухоме і нерухоме майно, дорогоцінні метали і вироби з них, твори мистецтва. Метою таких інвестицій є отримання доходу за рахунок зростання вартості таких активів у майбутньому.

Інвестиції в об'єкти нерухомості також мають як свої переваги, так і недоліки. Перевагами є: надійність вкладень та стабільність доходів; отримання доходу при перепродажу об'єктів нерухомості; отримання доходу при здачі нерухомості в оренду. Недоліками інвестування в об'єкти нерухомості є: висока вартість, продаж нерухомості вимагає певного часу, можливість падіння цін на ринку нерухомості.

Українські банки пропонують такі варіанти інвестування в золото й інші дорогоцінні метали: банківські вклади, які призначені для зберігання дорогоцінних металів; купівля золотих та срібних монет, виробів із дорогоцінних металів, золотих злитків. Перевагами інвестування заощаджень у дорогоцінні метали є те, що вони не піддаються інфляції, їх вартість не залежить від державної політики, валютного курсу, доходності вкладів, їх придатність як платіжного засобу є незмінною. До недоліків слід віднести наступне: депозити у дорогоцінних металах не відшкодовуються Фондом гарантування вкладів фізичних осіб, низька ліквідність, низька доходність тощо.

Особливостями інвестицій у твори мистецтва і антикваріат є те, що: кожен мистецький твір чи антикварний виріб є унікальним, ціна на такі об'єкти інвестування визначається інакше, ніж на звичайні товари; вкладення грошей у твори мистецтва й антикваріат розраховане на довготривалу перспективу (35–40 років і більше); для продажу твору мистецтва чи антикваріату потрібен певний час, а деякі речі не завжди можна продати; необхідно мати спеціальні знання та постійно їх поновлювати або повністю довіряти професіоналам у сфері мистецтва і антикваріату. Переваги і недоліки інвестицій у твори мистецтва і антикваріат відображено на рис. 4.

Рис. 4. Переваги і недоліки інвестицій у твори мистецтва й антикваріат

Неорганізовані заощадження – це кошти, що зберігаються на руках у населення і не залучені до обігу на фінансовому ринку. Їх переваги та недоліки подано на рис. 5.

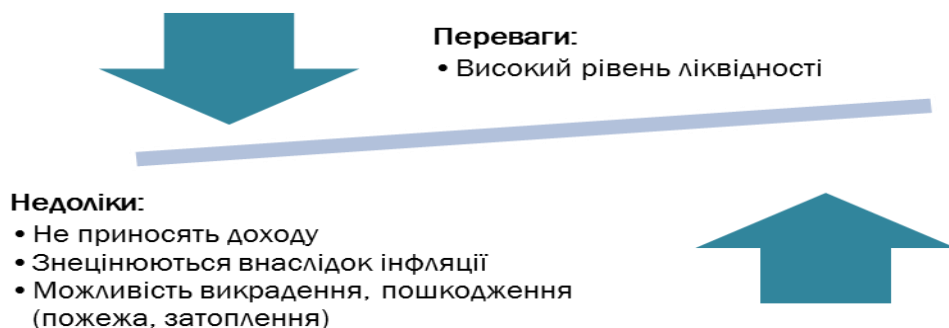

Рис. 5. Переваги і недоліки неорганізованих заощаджень

З метою здійснення інвестиційної діяльності домогосподарства формують інвестиційний портфель. *Інвестиційний портфель* – це цілеспрямовано сформована сукупність об'єктів фінансового та/або реального інвестування, призначена для реалізації попередньо розробленої стратегії з метою підвищення свого добробуту та отримання додаткового доходу. У процесі формування інвестиційного портфеля домогосподарства використовують основні *стратегії інвестування*: консервативну, агресивну та помірковану.

Використовуючи *консервативну стратегію*, інвестор вкладає кошти в активи з низьким рівнем ризику. Така стратегія не передбачає високого заробітку, але практично виключена можливість повної втрати коштів. *Агресивна стратегія* інвестування передбачає вкладення коштів в активи з високим рівнем ризику. Така стратегія передбачає максимально високий рівень дохідності, але можлива значна або повна втрата коштів. При *поміркованій стратегії* інвестиційний портфель формується на основі як агресивної, так і консервативної стратегії. За такої стратегії частина інвестицій забезпечує високу прибутковість, інша частина – високу надійність.

Фінансова грамотність населення – це сукупність світоглядних позицій (установок), знань і навиків громадян щодо ефективного управління особистими фінансами, а також здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень (табл. 3).

Загалом можна виокремити такі *причини низького рівня фінансової грамотності* населення в Україні: по-перше, відсутність сформованих традицій навчання основам фінансової грамотності, що зумовлено специфікою пострадянського розвитку держави; по-друге, неналежне забезпечення потенційних учасників ринку необхідною якісною й об'єктивною фінансовою інформацією; по-третє, нерозвиненість інституту незалежних фінансових консультантів; по-

четверте, низька затребуваність фінансових знань основною масою населення, нерозуміння їх практичної ролі в житті родини.

Також фінансова грамотність передбачає наявність таких основних *компонент*, як вміння заощаджувати, вміння витратити та вміння заробляти.

Таблиця 3

Складові фінансової грамотності населення

Складові фінансової грамотності	Характеристика
Світоглядні позиції	Формування культури фінансової поведінки, яка починається з планування сімейного бюджету, наявність традицій управління особистими фінансами
Знання	Володіння фінансовою термінологією, розуміння природи та функцій фінансового ринку, фінансових інститутів і інструментів, які функціонують на ньому, знання прав і обов'язків споживача фінансових продуктів і послуг
Навики	Вміння шукати та знаходити потрібну фінансову інформацію, аналізувати її, розуміти інформацію, яка міститься в договорі, порівнювати пропозиції різних компаній, подавати скаргу у випадку порушення прав споживача фінансової послуги

Основними заходами держави, спрямованими на підвищення рівня фінансової грамотності населення в Україні є: координаційно-консолідуючі заходи; заходи моніторингово-аналітичного характеру; заходи контрольного-регулюючого характеру; освітні заходи (табл. 4).

Таблиця 4

Напрями реалізації державних заходів, спрямованих на підвищення рівня фінансової грамотності населення в Україні

Заходи	Характеристика
Координаційно-консолідуючі заходи	Держава повинна стати єдиним координаційним центром, організатором публічної дискусії з цієї тематики. Важливим завданням має стати недопущення ситуації, за якої програми підвищення фінансової грамотності зводяться до маркетингових дій фінансових установ й інституцій щодо просування власних продуктів і залучення клієнтів
Заходи моніторингово-аналітичного характеру	Держава має акумулювати інформацію щодо проблемних сегментів ринку фінансових послуг для населення і публікувати на сайтах відповідних контролюючих та регулюючих органів аналіз найтипівіших проблемних випадків, а також розміщувати матеріали, які можуть бути корисними для людей, котрі опинилися в конфліктних ситуаціях
Заходи контрольного-регулюючого характеру	Держава повинна здійснювати політику, спрямовану на підвищення прозорості роботи вітчизняних фінансових інституцій, слідкувати за тим, щоб недобросовісні учасники не мали можливості надавати послуги населенню
Освітні заходи	Держава через наявні у її підпорядкуванні освітні установи здатна впливати на якість популяризації та поширення фінансових знань. Досить актуальною є проблема підвищення фінансової грамотності школярів, включаючи і їх батьків

Завдання підвищення рівня фінансової грамотності населення – це, безумовно, сфера відповідальності і держави, і бізнесу, і сім'ї. Проте для того, щоби досягнути належного рівня фінансової грамотності, слід здолати відверто пасивне ставлення більшості українців до створення власного добробуту і сформуванню в наших співвітчизників філософію «опори на власні сили». Завдяки цьому кожен громадянин зможе досягти фінансової незалежності та зберегти її впродовж усієї життєдіяльності. Українці мають зрозуміти, що бути фінансово грамотним сьогодні не лише престижно, але і вкрай необхідно.

ТЕМА 10. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

Фінансовий ринок займає чільне місце у фінансовій системі держави. Він забезпечує кругообіг фінансових ресурсів як специфічного товару між усіма сферами та ланками фінансової системи, що сприяє їх ефективному функціонуванню.

Об'єктивною передумовою функціонування фінансового ринку є наявність тимчасово вільних коштів у одних суб'єктів та виникнення потреби в інвестиційних коштах у інших. Чим різноманітніша, з точки зору суб'єктів та розмірів, структура заощаджень та можливостей інвестицій, тим більшою є необхідність в існуванні фінансового ринку. Звідси слідує, що акумулювання та ефективне розміщення тимчасово вільних коштів є основною метою функціонування фінансового ринку.

За організаційною структурою фінансовий ринок – це сукупність фінансових інституцій, що організують та спрямовують рух коштів і можуть здійснювати операції на фінансовому ринку. До них відносять: банківські установи, валютні та фондові біржі, інвестиційні фонди, лізингові організації, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди тощо.

За економічною сутністю фінансовий ринок – це сфера специфічних економічних відносин, пов'язаних із перерозподілом тимчасово вільних фінансових ресурсів.

Сутність фінансового ринку, як і будь-якої іншої економічної категорії, найбільш повно проявляється у виконуваних ним функціях. Основними *функціями*, що їх виконує сучасний фінансовий ринок, є такі:

- мобілізація тимчасово вільних фінансових ресурсів;
- трансформація акумульованих грошових коштів у позичковий та інвестиційний капітал;
- ефективний розподіл акумульованих вільних коштів між численними споживачами;
- формування ринкових цін на окремі фінансові інструменти і послуги;
- здійснення кваліфікованого посередництва між продавцями і покупцями фінансових інструментів;
- прискорення обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів;
- створення умов для мінімізації фінансових та комерційних ризиків.

Економічна роль фінансового ринку полягає в його здатності об'єднувати розрізнені, дрібні грошові кошти в інтересах усього суспільства. А це дає змогу забезпечувати безперервний рух фінансових ресурсів та спрямовувати вільні фінансові кошти в інвестиції. Ефективний фінансовий ринок сприяє зростанню обсягів виробництва, стимулює накопичення фінансових ресурсів та призводить до розвитку позитивних змін у суспільстві.

Оскільки фінансовий ринок оперує різноманітними фінансовими інструментами, обслуговується специфічними фінансовими інститутами та має доволі розгалужену фінансову інфраструктуру, є потреба в його поділі на окремі сегменти.

Сегментація фінансового ринку – процес цілеспрямованого поділу його видів на індивідуальні сегменти залежно від характеру фінансових інструментів, які обертаються на ринку.

За видами фінансових активів фінансовий ринок поділяють на:

а) кредитний ринок (ринок банківських позик, позикового капіталу), тобто ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є вільні кредитні ресурси, обіг яких здійснюється на умовах повернення, строковості, платності і забезпеченості;

б) ринок цінних паперів (фондовий ринок), на якому об'єктом купівлі-продажу є усі види цінних паперів;

в) валютний ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є іноземна валюта і фінансові інструменти, які обслуговують операції з нею;

г) ринок золота та інших дорогоцінних металів (срібла, платини тощо), на якому об'єктом купівлі-продажу є дорогоцінні метали;

д) ринок фінансових послуг як сукупність різноманітних форм мобілізації й переміщення фондів фінансових ресурсів із вільного обігу в сфері інвестиційного прикладання. Фінансові послуги за своєю структурою є дуже різноманітними, можуть мати ознаки кредитних операцій, операцій оренди, страхування тощо.

Кожний сегмент фінансового ринку має свою характерну специфіку та особливості функціонування, власні правила укладання угод із фінансовими активами тощо. Причому один і той самий актив може бути товаром на декількох ринках. Скажімо, кредит у доларах – об'єкт діяльності кредитного і валютного ринків.

За періодом обертання фінансових активів фінансовий ринок поділяють на:

а) ринок грошей, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг усіх розглянутих вище фінансових ринків зі строком обертання до одного року. Фінансові активи, що обертаються на ринку грошей, є найліквіднішими, їм притаманний найменший рівень фінансового ризику, а система формування цін на них є доволі простою;

б) ринок капіталів, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг зі строком обертання більше одного року. Фінансові активи, які обертаються на ринку капіталів, як правило, менш ліквідні, їм притаманний найбільший рівень фінансового ризику і досить високий рівень доходності.

За організаційними формами функціонування фінансовий ринок поділяють на такі види.

1. Організований (біржовий) ринок, який представлено системою фондових і валютних бірж. На організованому фінансовому ринку забезпечуються:

– висока концентрація попиту і пропозиції в одному місці (встановлюється найбільш об'єктивна система цін на окремі фінансові інструменти);

– проводиться перевірка фінансового становища емітентів основних видів цінних паперів, допущених до торгів;

– процедура торгів має відкритий характер;

– гарантується виконання укладених угод.

Однак біржовий ринок має окремі слабкі сторони, зокрема:

– він більш суворо регулюється державою, що знижує його гнучкість;

– виконання всіх нормативно-правових актів щодо його функціонування збільшує витрати на здійснення операцій купівлі-продажу;

– великомасштабні угоди, які реалізуються окремими учасниками на ринку, практично неможливо зберегти в таємниці.

2. Неорганізований (позабіржовий, або "вуличний") ринок, на якому здійснюється купівля-продаж фінансових інструментів і послуг, угоди за якими не реєструються. Цей ринок характеризується:

– вищим рівнем фінансового ризику (оскільки багато фінансових інструментів і послуг, які котируються на ньому, не проходять процедури перевірки на біржах або були ними відхилені в процесі лістингу);

– більш низьким рівнем юридичної захищеності покупців;

– торгівлею цінних паперів більш низької якості;

більш низьким рівнем поточної інформованості покупців тощо.

Разом з тим цей ринок:

- забезпечує обіг більш широкої номенклатури фінансових інструментів і послуг;
- задовольняє потреби окремих інвесторів у фінансових інструментах з високим рівнем ризику і, відповідно, більшим доходом;
- значною мірою забезпечує таємницю здійснення окремих угод.

За регіональною ознакою фінансовий ринок поділяють на:

а) місцевий фінансовий ринок, представлений в основному операціями комерційних банків, страхових компаній, неорганізованих торговців цінними паперами з їх контрагентами – місцевими суб'єктами господарювання і населенням;

б) регіональний фінансовий ринок, який функціонує в межах області (республіки) і поряд з місцевими неорганізованими ринками, включає систему регіональних фондових і валютних бірж;

в) національний фінансовий ринок, який включає всю систему фінансових ринків держави, їх видів і організаційних форм;

г) світовий фінансовий ринок як складову світової фінансової системи, в якій інтегровані національні фінансові ринки держав з відкритою економікою.

За швидкістю реалізації угод фінансовий ринок поділяють на:

а) ринок з негайною (терміною) реалізацією угод (ринок "spot"), на якому угоди здійснюються за короткий строк (як правило, до трьох днів);

б) ринок з реалізацією угод у майбутньому (строкові ринки: форвардний, ф'ючерсний і опціонний ринок). Предметом обігу на цьому ринку є, як правило, фондові, валютні і товарні деривативи (похідні цінні папери).

За умовами обігу фінансових інструментів (у цьому випадку йдеться виключно про фондові інструменти) фінансовий ринок поділяють на:

а) первинний ринок, що характеризує ринок перших та повторних емісій цінних паперів, на якому здійснюється їх початкове розміщення серед інвесторів;

б) вторинний ринок, де обертаються цінні папери, продані на первинному ринку. Однією з основних функцій вторинного ринку є встановлення реальної ринкової ціни (курсової вартості) окремих цінних паперів, яка відображає всю наявну інформацію про фінансовий стан емітентів і умов емісії.

Практикою доведено, що фінансовий ринок досягає найбільшої ефективності лише тоді, коли у його функціонуванні задіяні всі складові: ринок грошей і валютний ринок, кредитний ринок і ринок цінних паперів, ринок фінансових послуг тощо.

Операції на фінансовому ринку здійснюються за допомогою фінансових інструментів.

Фінансові інструменти – різноманітні фінансові активи, які обертаються на ринку, є законними вимогами власників цих активів на отримання певного (як правило, грошового) доходу в майбутньому і за допомогою яких реалізуються операції на фінансовому ринку. Основними інструментами на фінансовому ринку є готівкові гроші, банківські кредити, цінні папери.

Інструменти, що обслуговують фінансовий ринок, класифікують так.

За видами фінансових ринків:

а) інструменти кредитного ринку (гроші і розрахункові документи, які обертаються на грошовому ринку);

б) інструменти фондового ринку (цінні папери, які обертаються на цьому ринку);

в) інструменти валютного ринку (іноземна валюта, розрахункові валютні документи, а також окремі види цінних паперів, які обслуговують цей ринок);

г) інструменти ринку фінансових послуг (фінансові послуги, які надаються фінансовими інституціями (банками і небанківськими кредитними установами, факторинговими і лізинговими

компаніями, фондовими і валютними біржами, страховими компаніями тощо) суб'єктам фінансових відносин – підприємницьким структурам, державі та громадянам);

д) інструменти ринку золота (срібла, платини): названі види цінних металів, які використовують з метою формування фінансових резервів і тезаврації, а також цінні папери, які обслуговують цей ринок.

За періодом обертання:

а) короткострокові фінансові інструменти (з періодом обігу до одного року), що обслуговують операції на ринку грошей;

б) довгострокові фінансові інструменти (з періодом обігу більше одного року), що обслуговують операції на ринку капіталів. До цього виду фінансових інструментів належать і безстрокові фінансові інструменти, кінцевий строк погашення яких не встановлено (наприклад, акції).

За характером фінансових зобов'язань:

а) інструменти, додаткові фінансові зобов'язання за якими не виникають (валютні цінності, золото тощо);

б) боргові фінансові інструменти, які характеризують кредитні відносини між їх покупцем і продавцем та зобов'язують боржника погасити в передбачені строки їх номінальну вартість і заплатити винагороду у формі відсотка (облігації, векселі, чеки тощо);

в) пайові фінансові інструменти, які підтверджують право їх власника на частку в статутному капіталі емітента і на отримання відповідного доходу (акції, інвестиційні сертифікати тощо).

За пріоритетною значимістю:

а) первинні фінансові інструменти (фінансові інструменти першого порядку), які характеризуються їх випуском в обіг первинним емітентом і підтверджують прямі майнові права або відносини кредиту (акції, облігації, чеки, векселі тощо);

б) вторинні фінансові інструменти, або деривативи (фінансові інструменти другого порядку), які характеризують виключно цінні папери, що підтверджують право або зобов'язання їх власника купити чи продати первинні цінні папери, валюту, товари або нематеріальні активи на заздалегідь визначених умовах у майбутньому періоді. Такі фінансові інструменти використовують для проведення спекулятивних фінансових операцій і страхування цінового ризику (хеджування). Основними видами деривативів є опціони, ф'ючерсні і форвардні контракти. Залежно від складу первинних фінансових інструментів або активів, відповідно до яких вони випущені в обіг, деривативи бувають фондові, валютні, товарні.

За гарантованістю рівня дохідності:

а) фінансові інструменти з фіксованим доходом, які характеризують фінансові інструменти з гарантованим рівнем дохідності при їх погашенні;

б) фінансові інструменти з невизначеним доходом, рівень дохідності яких може змінюватися залежно від фінансового стану емітента або кон'юнктури фінансового ринку.

За рівнем ризику:

а) безризикові фінансові інструменти: короткострокові цінні папери, короткострокові депозитні сертифікати найнадійніших банків, "тверда" іноземна валюта, золото та інші цінні метали, придбані на короткий період. Термін "безризикові" є певною мірою умовним, оскільки потенційний ризик має будь-який із перерахованих видів фінансових інструментів;

б) фінансові інструменти з низьким рівнем ризику: група короткострокових фінансових інструментів, які обслуговують ринок грошей і виконання зобов'язань, за якими гарантується стійким фінансовим станом та надійною репутацією позичальника;

в) фінансові інструменти з помірним рівнем ризику, що характеризують групу фінансових інструментів, рівень ризику за якими приблизно відповідає середньоринковому;

г) фінансові інструменти з високим рівнем ризику: рівень ризику за якими суттєво перевищує середньоринковий;

д) фінансові інструменти з дуже високим рівнем ризику, які використовують для здійснення найризикованіших спекулятивних операцій на фінансових ринках.

На фінансовому ринку діють різні *суб'єкти (учасники ринку)*, функції яких визначаються метою їх діяльності та участю у здійсненні угод. Суб'єктами фінансового ринку можуть бути: фізичні особи, не обмежені законом у правосуб'єктності та дієздатності, групи громадян (партнерів), трудові колективи, юридичні особи усіх форм власності, держава.

Класифікація суб'єктів фінансового ринку є досить складною і не завжди точно визначеною. Вона ускладнюється в міру деталізації й розгляду в різних аспектах, зважаючи на різноманітність операцій з фінансовими активами і багатогранність функцій, які можуть виконувати різні учасники фінансового ринку.

Найбільш узагальнено суб'єктів фінансового ринку можна класифікувати *за формою*:

- домогосподарства (населення);
- суб'єкти господарювання (інститути позафінансової сфери);
- держава.

Домогосподарство є одним із надзвичайно важливих суб'єктів фінансового ринку, тому що частина доходу, що не використовується домогосподарством упродовж поточного періоду, перетворюється на заощадження і за наявності відповідного фінансового механізму може бути потужним джерелом економічного зростання країни.

Найбільш поширеною формою заощаджень населення є використання частини доходу для створення накопичень у вигляді готівкових грошей чи вкладів в банках або для придбання цінних паперів.

Інститути позафінансової сфери (суб'єкти господарювання) – юридичні особи, резиденти певної держави, які займаються виробництвом товарів та наданням послуг. До інститутів позафінансової сфери належать промислові та сільськогосподарські підприємства, кооперативи, орендні підприємства, фермерські господарства, малі підприємства, корпорації, асоціації, консорціуми, спільні (змішані) підприємства, установи, організації тощо. Разом з іноземними учасниками ринку вони або є інвесторами, або емітують і розміщують на ринку власні фінансові активи.

Держава також є активним учасником фінансового ринку. Оскільки державні витрати, як правило, перевищують доходи, то виникає бюджетний дефіцит, який може покриватися за рахунок позик, що здійснюються на фінансовому ринку. Ці позики реалізуються шляхом продажу урядових облігацій та інших цінних паперів як фінансовим посередникам, так і безпосередньо підприємствам і домогосподарствам. Держава на фінансовому ринку є, в основному, позичальником, регулярно розміщуючи на зовнішньому і внутрішньому ринках свої боргові зобов'язання; вона також виконує специфічну і дуже важливу функцію – регулювання фінансового ринку. За допомогою законів та нормативних актів держава впливає на поведінку учасників ринку і певною мірою спрямовує розвиток ринку в заданому напрямі.

Суб'єктів (учасників) фінансового ринку класифікують також *залежно від виконуваних ними функцій*. З урахуванням принципів форм укладання угод на фінансовому ринку його професійних учасників поділяють на три групи:

- продавці і покупці фінансових активів (послуг);
- фінансові посередники;
- інститути інфраструктури фінансового ринку.

Продавці і покупці фінансових активів (послуг) становлять групу прямих учасників фінансового ринку, які здійснюють на ньому основні функції у проведенні фінансових операцій.

На ринку позикових капіталів основними видами прямих учасників фінансових операцій є кредитори і позичальники.

На ринку цінних паперів основними прямими учасниками фінансових операцій є емітенти й інвестори.

На валютному ринку основними учасниками валютних операцій є продавці і покупці валюти.

На ринку золота (та інших дорогоцінних металів) і дорогоцінного каміння основними прямими учасниками фінансових операцій є продавці і покупці дорогоцінних металів та каміння.

Інфраструктура фінансового ринку – сукупність установ та організацій, які обслуговують учасників фінансового ринку з метою підвищення ефективності здійснюваних ними операцій і забезпечують процес безперервного функціонування фінансового ринку та вільний рух товарів і послуг на ньому. До інститутів інфраструктури фінансового ринку належать такі структурні утворення: фондові та валютні біржі, банківські установи, брокерські компанії, інвестиційні компанії та фонди, трастові компанії, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, національна депозитарна система, реєстратори цінних паперів, інформаційно-консультативні центри, розрахунково-клірингові установи та інші кредитно-фінансові й інвестиційні інститути.

Серед фінансових посередників особливу групу становлять *професійні учасники фінансового ринку*, до яких належать брокери та дилери.

Брокерська діяльність – діяльність щодо укладання угод з цінними паперами на основі договорів комісії або доручення. Брокер є посередником (агентом) інвестора, діє від імені клієнта та за його дорученням отримує винагороду у вигляді комісійних. Для здійснення брокерської діяльності брокер зобов'язаний відкрити окремий брокерський рахунок у банку з метою здійснення операцій з грошима, що належать клієнту брокера.

Дилерська діяльність – укладання професійним учасником фондового ринку (дилером) договорів з купівлі-продажу цінних паперів від свого імені і за свій рахунок шляхом публічного оголошення цін купівлі або продажу визначених цінних паперів із зобов'язанням придбати або продати ці цінні папери за оголошеними цінами. Основний дохід дилерів – позитивна різниця між цінами продажу та купівлі цінних паперів. Різниця в цінах купівлі-продажу є платою дилерам за терміновість і врівноваження тимчасового дисбалансу між попитом і пропозицією на певні види цінних паперів, що перебувають в обігу.

ТЕМА 11. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

Нині набуває важливого значення та зазнає подальшого розвитку специфічна сфера фінансових відносин – міжнародні фінанси. Глобалізація економічних зв'язків, широкомасштабне переміщення капіталів, об'єднання фінансових ресурсів у світовому масштабі зумовили їх виникнення та розвиток.

Сучасний розвиток світової економіки та міжнародних фінансів характеризується низкою тенденцій, визначальними серед яких є:

- поширення новітніх інформаційних цифрових технологій у різних секторах міжнародних фінансів;
- загострення екологічних проблем. Нагальною проблемою сьогодення постає питання створення нових, екологічно чистих технологій виробництва, встановлення очисних споруд, що потребує додаткових капіталовкладень;
- посилення впливу геополітичних змін;
- розвиток та поглиблення процесів інтернаціоналізації і глобалізації.

Ці процеси характеризуються як позитивними, так і негативними наслідками. З одного боку, глобалізація, як вищий етап інтернаціоналізації, характеризується поєднанням вільного руху фінансового капіталу та врегульованого руху трудових ресурсів. З іншого боку, велика кількість людей постраждала від глобалізації, не отримавши соціального захисту. Ринкам добре вдається створювати багатство, проте вони не призначені для задоволення інших соціальних потреб. Відтак нераціональна гонитва за

прибутком може завдати шкоду довкіллю і вступити в конфлікт з іншими соціальними цінностями.

Об'єктивною основою становлення та розвитку міжнародних фінансів є закономірності міжнародного кругообігу капіталу, коли з одного боку з'являються тимчасово вільні кошти, а з іншого — виникає попит на них.

Система міжнародних фінансів є невід'ємною складовою фінансів в цілому та характеризується притаманними їм ознаками. Проте міжнародні фінанси мають й свої особливості, що вирізняють їх з-поміж інших складових фінансових відносин.

Сучасні підходи до розуміння сутності такого багатоаспектного поняття, як міжнародні фінанси, є досить різноманітними.

За економічним змістом *міжнародні фінанси* — це сукупність перерозподільних відносин, що виникають між суб'єктами у процесі формування і використання централізованих фінансових ресурсів світових, регіональних та міжнародних організацій і фінансових інституцій, а також — перерозподілу фінансових активів на світовому фінансовому ринку.

За матеріально-речовим змістом *міжнародні фінанси* — це фонди фінансових ресурсів, що утворюються в результаті перерозподільних відносин і використовуються для забезпечення безперервності суспільного відтворення на світовому рівні та задоволення суспільних потреб, що мають міжнародне значення.

З інституційної точки зору *міжнародні фінанси* — це сукупність банків, валютних та фондових бірж, міжнародних фінансових інституцій, регіональних фінансово-кредитних установ, міжнародних і регіональних економічних організацій та об'єднань, які беруть участь у перерозподілі світових фінансових ресурсів та капіталу.

Суб'єктами міжнародних фінансів є: держава, міжнародні організації, міжнародні фінансові інституції, юридичні та фізичні особи. З позицій конкретної держави суб'єкти міжнародних фінансів поділяються на резидентів та нерезидентів.

Сфера міжнародних фінансів характеризується складною системою міжнародних фінансових відносин, оскільки суб'єкти цих відносин не обмежені рамками однієї країни. Отже, перерозподільні відносини можуть виникати між:

- суб'єктами господарювання різних країн;
- державою та урядами інших країн і міжнародними фінансовими організаціями;
- державою і юридичними та фізичними особами інших країн;
- державою і суб'єктами господарювання та міжнародними фінансовими інституціями.

Зовнішнім виявом внутрішньої сутності міжнародних фінансів є їх функціональне призначення, що розкривається через функції, які вони виконують.

Основними *функціями міжнародних фінансів* є:

перерозподільна, за допомогою якої здійснюється перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу між різними суб'єктами міжнародних економічних відносин. При цьому перерозподіл фінансових ресурсів визначається як об'єктивними закономірностями (тобто капітал орієнтується на високу норму прибутковості, низький рівень ризиковості фінансових угод), так і політикою (тобто інтересами) суб'єктів міжнародних відносин;

контрольна, яка передбачає здійснення: *валютного контролю* (забезпечення дотримання валютного законодавства, недопущення незаконного «відпливу» капіталу за кордон); *митного контролю* (процедури з попередження та виявлення порушення митних правил, а також контроль за правомірністю застосування тарифних і нетарифних правил та механізмів захисту національних економічних інтересів в умовах лібералізації світової торгівлі); *податкового контролю* (здійснення ефективного і дієвого контролю за дотриманням податкового законодавства у сфері міжнародних відносин, уникнення випадків незаконного ухилення від

сплати податків); *адміністративного контролю* (встановлення валютних обмежень: ліцензування валютних операцій, обов'язковий продаж валютної виручки чи її частини експортерами-резидентами); *інституційного контролю* (контролю з боку міжнародних інституцій: Світової організації торгівлі (СОТ), Міжнародного валютного фонду (МВФ), Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням «брудних» грошей (ФАТФ) тощо);

регулюючо-координуюча, яка полягає у прийнятті узгоджених рішень щодо міжнародних фінансів, розробленні поточної та стратегічної міжнародної фінансової політики. Тим паче, що міжнародна фінансова сфера залишається найбільш вразливою підсистемою світового господарства внаслідок неупорядкованої міграції «летючих» капіталів, офшоризації та тінізації фінансових ресурсів, зростання обсягів спекулятивних операцій, слабкої інституційної спроможності регулятивних механізмів. Саме тому у світлі недавніх фінансових криз увага до цієї функції міжнародних фінансів значно посилилася.

Найпотужнішою складовою у системі міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів як за масштабністю операцій, так і багатоканальністю руху фінансових потоків, є *міжнародний фінансовий ринок*, який забезпечує рух грошово-кредитних ресурсів між країнами, регіонами, галузями та окремими суб'єктами бізнесу і збалансовує світовий попит та пропозицію на капітал.

Особливості міжнародного фінансового ринку полягають у:

масштабності здійснюваних операцій (щоденні операції на ньому у 50 разів перевищують операції світової торгівлі товарами),

відсутності географічних кордонів,

надзвичайно диверсифікованій сегментарній структурі ринку, інструментів та операцій,

стандартизації операцій та високому ступені інформаційних технологій;

учасниками ринку є переважно першокласні банки, корпорації, фінансово-кредитні інститути з високим рейтингом.

Функціональне призначення міжнародного фінансового ринку полягає у забезпеченні міжнародної ліквідності, тобто можливості швидко залучати достатню кількість фінансових ресурсів у різних формах на вигідних умовах на наднаціональному рівні.

Міжнародний валютний ринок – міжнародна мережа офіційних центрів, де відбувається купівля-продаж іноземних валют, здійснюються міжнародні розрахунки, регулюються валютні курси, створюються валютні резерви, страхуються валютні ризики, отримуються прибутки у вигляді різниці курсів валют та узгоджується валютна політика в межах світового господарства.

За масштабами операцій валютний ринок багаторазово перевищує інші складові міжнародного фінансового ринку (обсяг щоденних операцій у середньому сягає 1,5 трлн дол. США і щорічно зростає на 10%). Хоча на валютному ринку відбувається купівля-продаж усіх видів валют, за кількістю провідне місце належить операціям з долларом. Основна частина міжнародних валютних операцій припадає на три основні світові фінансові центри – Лондон, Нью-Йорк, Токіо, а також Франкфурт-на-Майні, Сінгапур, Гонконг).

Організаційно валютні ринки є позабіржовими, вони цілодобово функціонують у всіх країнах світу. Фізична дія міжнародного валютного ринку тісно пов'язана з часовими поясами. *Міжнародний валютний ринок* – глобальна телекомунікаційно-комп'ютерна мережа, що з'єднує банки та брокерські компанії різних країн і через яку здійснюються операції купівлі-продажу іноземних валют та відбувається поступове пересування ділової активності зі Сходу на Захід. З одного боку, це означає неможливість здійснення операцій одночасно в усіх часових поясах, проте, з іншого – не дає змогу припинити функціонування валютних ринків ні на хвилину. З початком доби на Сході свою роботу починає валютний ринок Нової Зеландії. Рухаючись у західному напрямку і минаючи часові зони, до торгів на світовому валютному ринку долучаються ринки Сіднея, Токіо, Гонконгу, Сінгапуру, Пекіна, за ними ринки країн СНД, далі – ринки країн Східної та Західної Європи, і закінчується торговий день у Нью-Йорку та Лос-Анджелесі. Саме на цій основі відбувається швидкісна передача інформації про курси валют, попит та пропозицію, стан банків, новини в економіці та політиці, що забезпечує миттєві трансакції (угоди).

Міжнародний ринок банківських кредитів – сфера ринкових відносин, де здійснюється рух позикового капіталу між країнами на умовах повернення та платності, формується попит і пропозиція кредитних ресурсів. До основних суб'єктів міжнародного ринку банківських кредитів належать:

- Світовий банк та його організаційні структури;
- держави;
- корпоративні позичальники;
- банки і фінансові інституції;
- фізичні особи.

У міжнародному кредитуванні широко застосовуються синдикувані кредити, які надаються переважно у формі єврокредитів міжнародними консорціумами (синдикатами) банків. Основними причинами, що зумовлюють об'єднання банків у синдикати, є: прагнення збільшити ресурсні фонди, розширити коло учасників за рахунок збільшення кількості банків, що розміщені в різних країнах, а головне – розподілити ризики між учасниками банківського консорціуму. Синдикуваний ринок єврокредитів характеризується високою активністю і низькою вартістю. Перший синдикуваний кредит був наданий Австрії наприкінці 1960-х років Банківським трастом (Bankers Trust).

Міжнародний ринок цінних паперів – складова міжнародного фінансового ринку, де обертаються фінансові інструменти – короткострокові (строк погашення – від 1 дня до 1 року) та довгострокові (строк погашення – понад 1 рік) боргові цінні папери (боргові зобов'язання центральних або місцевих органів влади, а також зобов'язання приватних фірм, гарантовані і негарантовані урядом) і акції крупних підприємств.

Однією з важливих умов функціонування міжнародного ринку цінних паперів є захист від ризиків та визначення рейтингу країн і окремих господарських суб'єктів, що є позичальниками на ньому. Визначення кредитного рейтингу, що базується на оцінці економічного, політичного і соціального ризиків, має велике значення як для кредиторів, так і для позичальників, зокрема для кредиторів – дає змогу генерувати стратегії кредитування, що відповідають рівням ризику країн-позичальників; для країн-позичальників визначення рейтингу відкриває відповідні можливості щодо залучення коштів на міжнародному фінансовому ринку.

Кредитні рейтинги визначають відомі у світі рейтингові агентства "Moody's", "Fitch Ratings" та "Standard & Poor's".

Міжнародні ринки похідних фінансових інструментів (деривативів) охоплюють обіг групи нових фінансових інструментів, що використовуються для нейтралізації ризиків (*Ф'ючерсний контракт* – зобов'язання купити або продати визначену кількість фінансових інструментів або товару за узгодженою сторонами угоди ціною. *Форвардний контракт* – угода купівлі-продажу товару, іноземної валюти або фінансового інструменту з поставкою та розрахунком у майбутньому. Форвардний контракт укладається на гнучких умовах: може бути встановлено будь-які строки та суми операцій і не вимагається внесення гарантованого депозиту. *Опціон* – різновид строкової угоди, котра надає його власнику (не зобов'язує, як форвард чи ф'ючерс) право купити (*Call Option*) або продати (*Put Option*) товар, валюту чи фінансовий інструмент протягом певного строку за обумовленою ціною в обмін на сплату визначеної суми (маржі, премії). Опціон не є обов'язковим до виконання, використовується для хеджування і спекуляції).

Міжнародний ринок золота - міжнародна мережа офіційних центрів, де відбувається купівля-продаж золота для промислових цілей, придбання необхідної іноземної валюти, приватного нагромадження, спекуляції. У світі функціонує понад 40 міжнародних ринків золота. Розрізняють: 1. Вільні міжнародні (Лондон, Цюрих, Нью-Йорк, Гонконг, Дубаї). 2. Вільні місцеві (Париж, Мілан, Стамбул, Ріо-де-Жанейро). 3. Контрольовані місцеві (Афіни, Каїр). 4. "Чорні ринки" (Бомбей, Тайбей). 1640 дол. за 1 тройську унцію (31,1 г)

На ринках Лондона та Цюриха реалізується золото ПАР – головної золотодобувної країни світу. Майже половина проданого тут металу надходить для подальшого перепродажу на інші ринки золота.

У рамках неринкового (офіційного) перерозподілу рух фінансових ресурсів між позичальниками і кредиторами регулюється через міжнародні фінансові організації *глобального* (Міжнародний валютний фонд, Група Світового банку) та *регіонального* (Європейський банк реконструкції та розвитку, Азійський банк розвитку, Африканський банк розвитку, Європейський фонд фінансової стабільності) рівнів. Роль міжнародних фінансових організацій у сучасних умовах постійно зростає. Це зумовлено тим, що у результаті об'єктивних тенденцій розвитку людства збільшується кількість проблем, які одна держава не спроможна вирішити самостійно без постійної співпраці з іншими країнами.

Завдання міжнародних фінансових інституцій:

- стабілізація світового господарства й міжнародних фінансів на основі об'єднання зусиль світового співтовариства;
- здійснення міждержавного валютного і кредитно-фінансового регулювання;
- розроблення і координація стратегії і тактики міжнародної валютної і кредитно-фінансової політики.

Мета діяльності міжнародних фінансових інституцій – сприяння розвитку зовнішньої торгівлі й міжнародного та регіонального валютно-фінансового співробітництва, підтримання рівноваги платіжних балансів країн, що входять до них, регулювання курсів їхніх валют, надання кредитів цим країнам та гарантування приватних позик за кордоном.

Найважливішу роль серед міжнародних фінансових інституцій відіграють Міжнародний валютний фонд та Світовий банк.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) – міжнародна наднаціональна валютно-кредитна організація, що має статус спеціалізованої представницької установи ООН. Офіційну діяльність МВФ розпочав з березня 1947 р. (44 держави). Сьогодні до складу МВФ входить 187 країн, у тому числі з вересня 1992 р. і Україна.

МВФ у своїй діяльності поєднує *функції* регулювання, фінансування, нагляду та консультування держав-членів у сфері валютно-фінансових відносин.

Оскільки МВФ є організацією акціонерного типу, то його капітал утворюється за рахунок внесків країн – членів Фонду. Частка кожної країни залежить від рівня економічного розвитку та її місця у світовій торгівлі.

Найбільші квоти мають США (17,09%), Японія (6,12%), Китай і Німеччина (близько 6%), Велика Британія і Франція (по 4,94%). Частка Росії – 2,79%, України – 0,63%.

Зараз МВФ обговорює можливість збільшення обсягу резервних коштів (з нинішніх 940 млрд. дол. до 1,3 трлн. дол.) та проведення реформи квот. Але поки що лише Китай та ще 19 країн готові підтримати нововведення (США воліють спрямовувати вільні кошти на підтримку власної економіки, а з країн ЄС, частка яких становить 30,3% зараз платоспроможною залишилася лише Німеччина, решті ж країн самим може знадобитися фінансова допомога).

За роки співробітництва Україна отримала від МВФ близько 20 млрд. дол. США кредитних ресурсів. Найбільшим боржником МВФ була Румунія. А в період фінансової кризи перше місце за обсягами фінансової допомоги серед країн Східної Європи посіла Україна.

Група Світового банку є другою за значенням фінансовою інституцією у системі міжнародних фінансів. *Світовий банк* – багатостороння кредитна організація, яка складається з п'яти тісно пов'язаних між собою установ, що входять у систему ООН, загальною метою яких є надання фінансової допомоги країнам, що розвиваються. Групу Світового банку утворюють: *Міжнародний банк реконструкції та розвитку* (МБРР) – головна складова групи (заснований у 1944 р.); *Міжнародна фінансова корпорація* (МФК) (заснована у 1956 р.); *Міжнародна асоціація розвитку* (МАР) (заснована у 1960 р.); *Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій* (БАГІ) (засноване у 1988 р.); *Міжнародний центр розв'язання інвестиційних суперечок* (МЦРІС)

(заснований у 1966 р.). *Юридично і фінансово незалежні, ці установи мають власні статuti, власний акціонерний капітал, окреме членство та окремі штати працівників. Проте вони мають спільне керівництво – президент МБРР одночасно є президентом МАР, МФК і БАГІ.*

МБРР кредитує уряди країн з середнім рівнем доходу, а МАР кредитує найбідніші країни світу; МФК координує питання інвестування приватного сектору країн, що розвиваються, а БАГІ надає гарантії від некомерційних ризиків іноземним інвесторам, що вкладають кошти у країни, що розвиваються, і є членами Світового банку. МЦРІС забезпечує сприяння потокам міжнародних інвестицій шляхом надання послуг з арбітражного розгляду та врегулювання спорів між урядами та іноземними інвесторами, здійснює консультування, наукові дослідження, збирає інформацію щодо інвестиційного законодавства у різних країнах.

Серед регіональних міжнародних фінансових організацій наймолодшою є Європейський фонд фінансової стабільності, створений у 2010 році для підтримки країн – виключно членів єврозони, які постраждали від боргової кризи (Португалії, Іспанії, Греції, Італії). Розмір фонду – лише 440 млрд. євро, у той час як державний борг Італії становив 2,5 трлн. євро, Греції – понад 400 млрд., Португалії – понад 200 млрд. Зараз Німеччина активно перешкоджає збільшенню розміру цього фонду, адже вона не хоче більше платити за помилки інших країн.

ТЕМА 12. ФІНАНСИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Сполучені Штати Америки — федеративна республіка у складі 50 штатів і федерального округу Колумбія, низки островів. Федеральна влада складається з трьох гілок — законодавчої, виконавчої та судової. Кожен штат як суб'єкт федерації наділений республіканськими повноваженнями, а тому також має власну законодавчу, виконавчу та судову владу. Штати мають широкі повноваження в проведенні соціально-економічної політики. На території штату діють власні закони та конституція штату, які не повинні суперечити Конституції та законам США. Лише в питаннях зовнішніх відносин, у військовій та митній сфері, деяких інших загальнодержавних справ права штатів є обмеженими.

Система федеральних фінансів США складається з наступних елементів:

- 1) фінанси федерації – включають федеральний бюджет, бюджет округу Колумбія (столичний), спеціальні фонди федерального рівня, фінанси державних підприємств;*
- 2) фінанси 50 штатів, кожен з яких має власний бюджет, спеціальні фонди та фінанси підприємств, що знаходяться у власності штату;*
- 3) місцеві фінанси, що складаються з місцевих бюджетів (графств та інших місцевих адміністративних одиниць, серед яких округи, муніципалітети, міста), фінансів комунального господарства, різноманітних фондів.*

Організація системи федеральних фінансів у США характеризується високим рівнем автономності – кожен із рівнів управління самостійно проводить бюджетну та податкову політику. Загалом через федеральні фінанси перерозподіляється близько третини ВВП. Розподіл усіх урядових видатків між рівнями фінансової системи характеризується такими пропорціями: на фінанси федерації припадає 60%; на фінанси штатів – 15%; на місцеві фінанси – 25%.

У зв'язку із складною структурою фінансової системи США у країні функціонує розгалужена система органів управління федеральними фінансами. Як і в більшості інших цивілізованих країн, у США федеральна влада складається з трьох гілок – законодавчої, виконавчої та судової. При цьому кожна з них наділена певними повноваженнями щодо прийняття рішень у сфері федеральних фінансів.

Конгрес США як представницький орган влади складається з двох палат: Сенату та Палати представників. До компетенції парламенту належить формування законодавства з питань функціонування фінансової системи, затвердження федерального бюджету країни та контроль за його виконанням, інші функції. Конгрес США має право бюджетної ініціативи (право внесення змін до проекту бюджету). Головними структурами, підпорядкованими Конгресу США, які безпосередньо задіяні в управлінні федеральними фінансами є:

- Головне бюджетно-контрольне управління (ГБКУ), яке здійснює зовнішній фінансовий контроль за діяльністю міністерств, відомств, урядових агентств США;
- Аналітично-бюджетне управління (АБУ), на яке покладені функції експертизи законопроектів з фінансових питань і урядових програм, аналізу виконання федерального бюджету. Головною метою його діяльності є сприяння парламенту у здійсненні більш раціонального бюджетного вибору.

Виконавчу владу очолює Президент. Посади прем'єр-міністра в США немає, а роль уряду виконує Адміністрація президента, на яку покладається функція оперативного управління фінансовою системою. До органів виконавчої влади, які наділені найбільшими повноваженнями у сфері федеральних фінансів належать:

- Адміністративно-бюджетне управління (АБУ) – федеральний орган у складі Адміністрації Президента США, на який покладена відповідальність за складання проекту федерального бюджету і його виконання за видатками;
- Міністерство фінансів (Державне казначейство) США – федеральний орган у складі Адміністрації Президента США, до повноважень якого належать виконання федерального бюджету за доходами, управління державним боргом, контроль у сфері бюджетного процесу;
- Рада економічних консультантів – дорадчий орган при Адміністрації Президента США, який допомагає формувати основні засади економічної політики.

У США функціонує трирівнева бюджетна система, яка складається з таких складових:

- федерального бюджету;
- бюджетів 50 штатів;
- місцевих бюджетів двох рівнів (графського (3044 графств) та муніципального (19 тис. муніципалітетів)).

Бюджетний рік у США розпочинається 1 жовтня і закінчується 30 вересня. Бюджетний процес складається із трьох основних стадій:

- вироблення президентського варіанту проекту бюджету;
- робота Конгресу над бюджетом;
- виконання бюджету.

Основні напрямки бюджетної та фінансової політики визначає Президент. Безпосередню роботу над формуванням проекту федерального бюджету здійснює Міністерство фінансів та Адміністративно-бюджетне управління. При формуванні проекту враховуються наслідки виконання бюджету у попередні роки (включно й у тому, виконання якого ще не завершено), а також зауваження до проекту бюджету під час розгляду його у Конгресі. До уваги беруться економічні прогнози, підготовлені Радою економічних консультантів, Адміністративно-бюджетним управлінням та Міністерством фінансів. Процес вироблення рішень зазвичай завершується до кінця грудня. Потім настає заключний етап, під час якого відбувається деталізація бюджетних даних і розпочинається підготовка бюджетної документації.

Система державних фінансів Великобританії складається з:

- бюджету центрального уряду;
- місцевих бюджетів;
- спеціальних позабюджетних фондів;
- фінансів державних корпорацій.

Головну роль у складі державних фінансів відіграє бюджет центрального уряду (центральный бюджет Великобританії), який виконується у розрізі двох частин:

- консолідованого фонду (рахунку поточних надходжень і видатків), через який перерозподіляється основна частина ресурсів державного бюджету;
- національного фонду позик (бюджету капіталовкладень).

Державний бюджет складається за балансовим методом, який передбачає, що доходи дорівнюватимуть видаткам. Перевищення доходів над видатками консолідованого фонду зарховується до дохідної частини національного фонду позик. Якщо ж у консолідованому фонді

спостерігається дефіцит, то він покривається позикою з національного фонду позик, що веде до збільшення суми державного боргу.

Важливою ланкою фінансової системи Великобританії є місцеві бюджети. Виконання місцевих бюджетів Великобританії, як і бюджету центрального уряду здійснюється у розрізі поточних і капітальних видатків. До поточних видатків зараховують асигнування на оплату праці працівників бюджетних установ, видатки на здійснення державних закупівель та інші видатки. Капітальні видатки передбачають спрямування коштів на придбання землі, купівлю, будівництво, модернізацію чи реконструкцію основних фондів бюджетних установ.

Позабюджетні державні фонди є важливою складовою фінансової системи Великої Британії. Традиційно, найбільшого розвитку у країні набули соціальні та економічні фонди. Провідну роль серед них відіграє Національний фонд страхування (National Insurance Fund – NIF), який забезпечує цілий спектр програм соціального характеру (пенсійне забезпечення, виплати за іншими видами соціального страхування, допомоги на випадок захворювання). Бюджет фонду формується за рахунок страхових внесків роботодавців і працюючих, грантів (дотацій) з бюджету центрального уряду, доходів від інвестиційної діяльності самого фонду.

Великобританія – парламентська монархія. Однак реальна влада у Великобританії знаходиться у руках парламенту та центрального уряду (Кабінету міністрів). Парламент складається з двох палат – Палати громад (нижня палата, що формується на основі загального виборчого права (650 депутатів, що обираються терміном на 5 років) та Палати лордів (верхня палата, що формується на основі дворянської ознаки, як правило з пожиттєвим призначенням). Ключовими повноваженнями у сфері державних фінансів наділена нижня палата (оскільки її депутати є представниками народу).

Кожна із ланок бюджетної системи Великобританії є незалежною та функціонує автономно, а тому самостійно складає, розглядає, затверджує і виконує свій бюджет.

Бюджетний рік у Великобританії починається 1 квітня і завершується 31 березня наступного року. Проект державного бюджету складає казначейство (Міністерство фінансів). Щорічно 1 жовтня воно направляє циркуляр окремим департаментам, міністерствам і відомствам, вимагаючи від них кошторис витрат на наступний фінансовий рік, а від департаментів внутрішніх доходів, митних платежів і акцизів – кошторис доходів. Міністерства і відомства розробляють кошториси за встановленою класифікацією витрат і передають їх казначейству, яке перевіряє і уточнює їх. При розробці бюджету враховують такі макроекономічні показники: прогнозні темпи зростання ВВП, рівень безробіття, норми процентних ставок, динаміку цін, ситуацію на фондовому ринку, рівень податкових ставок та інші. Планування здійснюється на п'ятирічний період у цінах поточного року з відповідним щорічним коригуванням. За такий досить тривалий період часу (п'ять років) можливі помилки в прогнозних розрахунках, але, як свідчить практика, середня помилка не перевищує 1% від валового національного продукту.

У Великобританії не існує бюджету у вигляді єдиного закону, який санкціонує державні доходи і витрати. Натомість проект бюджету складається з двох окремих частин – розрахунку доходів та витрат. Відповідно щорічно приймаються два основних фінансових закони, що регулюють питання бюджету – Закон про асигнування, предметом якого є державні витрати, і Закон про фінанси, в якому відображаються державні доходи та їхні джерела.

Фінансова система Японії складається з: бюджету центрального уряду, місцевих бюджетів та спеціальних фондів (56 рахунків центрального уряду і близько 7 тис. місцевих рахунків), фінансового ринку, фінансів суб'єктів господарювання (комерційних підприємств та державних корпорацій). Її характерною особливістю є порівняно нижча роль державних фінансів, оскільки питома вага державних витрат у ВВП є однією із найменших серед розвинених країн. Державні фінанси призначені для створення загальних умов функціонування ринкового механізму і, водночас, виправлення його недоліків шляхом перерозподілу доходів через бюджетний механізм. За рахунок державних коштів фінансуються лише ті сфери економічного життя, які не здатний забезпечити ринковий механізм. При цьому наголос зроблено не на трансфертних платежах

(допомога по бідності), а на вирівнюванні початкових умов, тобто забезпеченні мінімальних соціальних гарантій населенню, таких як освіта, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення тощо. Втім, для країни характерне активне залучення приватного капіталу до реалізації загальнодержавних програм, що сприяє узгодженості економічного розвитку й стабільності розвитку та функціонування економічної системи держави.

На формування сучасної фінансової системи Японії вплинув перехід від концепції «суспільного добробуту» до концепції «японської моделі суспільного добробуту», основними рисами якої є:

- мінімальні суспільні асигнування на вирішення соціальних проблем;
- свобода індивідуумів та гарантія мінімального доходу кожному;
- заміна принципу «справедливого розподілу» суспільних благ між різними верствами населення на принцип «рівних можливостей».

Особливістю фінансової системи Японії є те, що поряд з бюджетним фінансуванням державних потреб, паралельно діє система фінансування економічних проєктів за рахунок позабюджетних коштів. Для цього функціонує Програма фінансових інвестицій і позик (так званий Інвестиційний бюджет), призначена для кредитування пріоритетних об'єктів та проєктів; його обсяг може досягати половини державного бюджету.

Особливістю фінансової системи Японії є також розвинута система спеціальних фондів соціального та економічного призначення. Чинна система соціального страхування була створена у Японії в 1946 р. Доходи фондів соціального страхування формуються за рахунок внесків застрахованих і роботодавців і направляються на виплату пенсій, допомог та інших видів матеріального забезпечення.

До інших характерних рис фінансової системи Японії можна зарахувати такі:

- наявність спеціальних рахунків центрального бюджету;
- наявність дев'яти фінансових корпорацій, у тому числі корпорації фінансування дрібного і середнього бізнесу, корпорації розвитку окремих районів (Тохоку, Хоккайдо);
- залежність податкових ставок від типу сімей (бездітна сім'я, сім'я з дітьми тощо);
- місцеві органи влади мобілізують до своїх бюджетів близько 30% податкових платежів, а до державного бюджету надходить 70%;
- дотації місцевим бюджетам становлять до 40% їхніх доходів;
- приріст державного боргу складає, в середньому, 2,9% щорічно.

Податкова система Японії характеризується великою кількістю податків, їх має право збирати кожний орган територіального управління. До прямих податків зараховують податки з доходів юридичних і фізичних осіб, на майно, на спадщину, на транспортні засоби й деякі інші. Непрямі податки представлені податком з продажу, акцизами на окремі товари і митними платежами. Головними складовими сучасної податкової системи Японії є:

- прибутковий податок з фізичних осіб;
- податок на прибуток корпорацій;
- податок на спадщину і дарування;
- податок на майно;
- податок з продажу;
- акцизи;
- мито;
- податок на проживання (податок на жителів);
- податок на приріст капіталу та інші.

Бюджетна система Японії дворівнева і складається з центрального і місцевих бюджетів (бюджети префектур і муніципалітетів). Центральний бюджет країни об'єднує бюджет загального рахунку (General Account) та майже 20 спеціальних рахунків, які функціонують окремо. Доходи бюджету загального рахунку формується за рахунок податкових і неподаткових надходжень, а також поступлень від державних запозичень. Спеціальні рахунки бюджету наповнюються за

рахунок спеціально визначених джерел (цільових зборів, страхових внесків тощо), а мобілізовані від них кошти направляються на спеціальні цілі. Основним призначенням спеціальних рахунків є встановлення прямого зв'язку між цільовими надходженнями і спеціальними державними програмами.

Бюджетний рік у Японії починається з 1 квітня і закінчується 31 березня наступного календарного року. Такий принцип застосовується для усіх ланок фінансової системи. У бюджетному процесі беруть участь: парламент, Міністерство фінансів та інші міністерства й урядові агенції, Аудиторська палата, а також науковці, журналісти, які задіяні в обговоренні проекту бюджету. Бюджетний процес охоплює наступні стадії: підготовка проекту бюджету і його затвердження; виконання бюджету; підготовка і затвердження звітності про виконання бюджету. Підготовку проекту бюджету здійснює Міністерство фінансів. Інші міністерства та відомства готують пропозиції щодо обсягу й структури своїх бюджетів і направляють відповідні документи до бюджетного департаменту Міністерства фінансів.

До складу системи державних фінансів Франції входять такі ланки: рахунки центрального уряду (державний бюджет), місцеві бюджети, позабюджетні спеціальні фонди та фінанси державних підприємств.

Характерними рисами бюджетної системи Франції є:

- відсутність єдності бюджетної системи (кожен бюджет формально відособлений);
- реальна централізація бюджетної системи (бюджети нижчестоящих адміністративних одиниць затверджуються виконавчою владою вищестоящої ланки; фінансове підпорядкування місцевих органів влади забезпечується системою державних субсидій і позик, а також надбавками до загальнодержавних податків).

Бюджет розширеного уряду Франції складається із трьох рівнів формально автономних рахунків, що тісно взаємопов'язані між собою:

1. *Рахунки центрального уряду*, які об'єднують:
  - загальний бюджет – доходи і видатки уряду кінцевого характеру;
  - так звані додаткові або приєднані бюджети. Вони являють собою кошториси державних підприємств і організацій, які надають специфічні суспільні послуги. Ці структури не мають статусу юридичної особи, але користуються фінансовою автономією.

2. *Бюджети місцевих органів влади.*

3. *Бюджети системи соціального страхування.*

Місцеві бюджети в системі державних фінансів є основним фінансовим інструментом адміністративних одиниць (як відомо, Франція поділена на 22 регіони, 96 департаментів і близько 36 тис. комун). Адміністративно-територіальні одиниці мають власну систему виборчих органів самоврядування: регіональних, генеральних і муніципальних рад, які затверджують відповідні бюджети.

Місцеві бюджети в частині видатків складаються з двох основних розділів: бюджет поточної діяльності (функціональний) та бюджет нового будівництва (інвестування). Джерела доходів поділяються на внутрішні – доходи від муніципальної власності, місцевого господарства, податкові та зовнішні – дотації, кредити (як державні, так і приватні).

У країні більше третини всіх поточних витрат місцевих органів влади припадає на утримання адміністративно-силового апарату (поліція, цивільна оборона, пожежна охорона, управління); третина – на освіту, культуру; важливою статтею витрат є розвиток економічної інфраструктури. Місцеві органи влади здійснюють значні капіталовкладення – понад 52% всіх капітальних державних витрат. Частка податків у місцевому бюджеті – 40%, субсидій – 30%, ще 30% складають власні надходження і позики. Місцеві бюджети, як правило, дефіцитні та потребують додаткових ресурсів для фінансування власних програм.

Особливістю системи державних фінансів Франції є те, що в її рамках створена та функціонує розгалужена система фондів спеціального призначення, які знаходяться в розпорядженні держави чи місцевих органів влади і мають цільове призначення. До них, крім

спеціальних рахунків казначейства та приєднаних бюджетів, про які згадувалося вище, відносять також фонди фінансово-кредитних установ і соціальний бюджет. Усі вони тією чи іншою мірою юридично й організаційно є самостійними та мають власні джерела формування доходів.

Бюджетний процес у Франції включає чотири послідовні стадії – складання проекту бюджету; розгляд і затвердження бюджету; виконання бюджету; складання звіту про виконання бюджету.

Контроль за виконанням бюджету поділяється на три види: адміністративний, судовий і парламентський. Адміністративний ведеться за ієрархічною структурою, коли бухгалтери вищого рівня контролюють бухгалтерів нижчого рівня. Судовий контроль здійснюється Рахунковою палатою, яка перевіряє правильність ведення обліку і звітності у певній організації. Юрисдикція Рахункової палати поширюється на головні бухгалтерії основних розпорядників кредитів. Відповідальність за неповноту або невірогідність звітів несуть керівники, що представили звітну документацію. Парламентський контроль здійснюється в ході обговорення й ухвалення закону про виконання бюджету на підставі звітних документів, доповіді Рахункової палати і загальної декларації про рахунки окремих міністерств, що виконували бюджет.